

Toekomstverkenning kunstbeoefening

Toekomstverkenning kunstbeoefening

Een essay over de mogelijke betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor volume, voorkeuren en vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd

Andries van den Broek

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2010

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2010
SCP-publicatie 2010-14
Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland
Omslagontwerp: bureau Stijlzoorg, Utrecht
Omslagillustratie: © Ien van Laanen, Amsterdam

ISBN 978 90 377 0491 4
NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Telefoon (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	7
1 Resultaten behaald in het verleden, ...	8
2 ..., bieden geen garantie voor de toekomst	11
3 De blik vooruit	15
4 Individualisering en kunstbeoefening	20
5 Informalisering en kunstbeoefening	26
6 Intensivering en kunstbeoefening	31
7 Internationalisering en kunstbeoefening	36
8 Informatisering en kunstbeoefening	40
9 Samenvatting: de kunstbeoefenaar van morgen	46
10 Slotbeschouwing: kunstbeoefening 2.0	53
Summary	62
Literatuur	67
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	71

Voorwoord

Op verzoek van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap verkent het Sociaal en Cultureel Planbureau de toekomstige kunstbeoefening in de vrije tijd. Hoeveel mensen beoefenen over pakweg twintig jaar een kunstdiscipline, wie doen dat, wie doet wat, hoe bekwaamt men zich in kunstbeoefening en in welke sociale verbanden doet men eraan? De verkenning is bedoeld om bij overheden en instellingen de gedachten over de toekomst te scherpen en een discussie over de toekomst los te maken.

In de aanloop naar die toekomstverkenning zijn twee *fact-finding-missions* ondernomen. De ene betrof de mate waarin men aan kunstbeoefening doet, de tweede behelsde de mogelijkheden om aan kunstbeoefening te doen, inclusief de ondersteunende rol van de overheden. Mede gevoed door de uitkomsten van deze exercities, volgt hier een essay over de toekomst van de kunstbeoefening. Invalshoek van dit essay is na te gaan op basis van welke maatschappelijke ontwikkelingen er eventueel veranderingen in de kunstbeoefening te verwachten zijn. Om alle 'verdachten' in beeld te krijgen, vertrekt deze verkenning vanuit de vijf 'i's' waarin ik eerder de huidige ontwikkelingen in onze samenleving samenvatte: individualisering, informalisering, intensivering, internationalisering en informatisering. Vervolgens wordt beredeneerd wat de betekenis van die ontwikkelingen zal zijn voor volume, voorkeuren en vormgeving van de kunstbeoefening in de vrije tijd.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Resultaten behaald in het verleden, ...

Kunstbeoefening staat op de agenda

Niet eerder kwam kunstbeoefening in de vrije tijd, ook wel amateurkunst genoemd, ter sprake in een coalitieakkoord. Niet eerder werd er tot op dat niveau zo veel belang aan gehecht, deels als middel voor het bereiken van maatschappelijke doelen: 'Kunst en cultuur verbinden mensen', 'Cultuurbeleid draagt bij aan sociale samenhang'. 'Een rijk cultureel leven [...] is essentieel bij het creëren van trots en gemeenschapsgevoel in onze samenleving' en 'Amateurkunst en volkscultuur worden gestimuleerd' (www.kabinet-formatie20062007.nl: 38). Eén en ander is verder uitgewerkt in de cultuurnota *Kunst van leven. Hoofddlijnen cultuurbeleid* (OCW 2007). De nota spreekt van een stevige ambitie op het gebied van amateurkunst. 'Het zelf beoefenen en ervaren van cultuur is de basis van het culturele leven. Amateurkunst is hierbij van groot belang'. Om dit te stimuleren, kondigt de nota de oprichting van een programmafonds cultuurparticipatie aan, waarin meer geld voor amateurkunst zal worden ondergebracht.

Sinds 2009 is het Fonds voor Cultuurparticipatie operationeel. Dit fonds is voornamelijk een bundeling van bestaande programma's voor cultuureducatie en amateurkunst, zoals het Actieplan Cultuurbereik, de Regeling Amateurkunst (voorheen belegd bij het Fonds voor Amateurkunst en Podiumkunsten), de Regeling Cultuureducatie (voorheen belegd bij de Mondriaanstichting) en het decentrale deel van Cultuur en School (gericht op samenwerking scholen en culturele instellingen). Nieuw is wel het thema volkscultuur. Missie van het Fonds voor Cultuurparticipatie is het stimuleren van actieve deelname aan het culturele leven van burgers in Nederland. Daarbij wordt, behalve aan persoonlijk geluk, opnieuw aan maatschappelijke functies gerefereerd: 'Deelname als actief burger aan het culturele leven is een belangrijke voorwaarde voor de ontplooiing van mensen; hun talent, hun geestelijk leven, hun expressie en samenleving' (www.cultuurparticipatie.nl). Het Fonds stelt zich twee concrete doelen: 'meer mensen doen mee' en 'er komen betere faciliteiten'. Voortbordurend op het coalitieakkoord stimuleert het fonds niet alleen amateurkunst, maar ook cultuureducatie en volkscultuur (Fonds voor Cultuurparticipatie 2009).

Sinds 2007 zijn de diverse, vroeger disciplinegebonden, landelijke ondersteuningsinstellingen gebundeld in het sectorinstituut Kunstfactor. Dat instituut liet in 2009 van zich horen met 'Kunstfactor live. Festival Amateurkunst 2009' dat in Amsterdamse theaters en op andere hoofdstedelijke locaties plaatsvond. Het thema van het festival, 'Ontmoeten en verbinden', sloot naadloos aan bij het heersende vertoog in coalitieakkoord en elders over kunstbeoefening en andere vormen van cultuurparticipatie in relatie tot maatschappelijke doelen. Dat is ook in de missie verwoord: 'Door te stimuleren dat veel mensen actief kunst beoefenen, leveren we een bijdrage aan een creatieve en harmonieuze samenleving' (Kunstfactor 2008).

Al deze aandacht voor kunstbeoefening zou kunnen duiden op een dringende behoefte aan ondersteuning. Dat is echter geenszins de toon van de beleidsteksten.

Kunstbeoefening wordt omarmd omdat men er maatschappelijke baten van verwacht, niet om het voor imploderen te behoeden. Analyses van de stand van zaken in de kunstbeoefening duiden er evenmin op dat het veld zich in een precaire situatie bevindt. In de twee onderzoeksrapporten die het Sociaal en Cultureel Planbureau tegelijk met dit essay publiceert – over de deelname aan en de mogelijkheden tot kunstbeoefening, inclusief de rol van het beleid – gaan geen alarmbellen af.

Deze toekomstbeschouwing is gericht op het doen en laten van individuen. De kernvragen zijn hoeveel mensen in 2030 in hun vrije tijd aan kunstbeoefening doen en hoe ze dat organiseren. Met deze focus op toekomstige kunstbeoefenaars gaat het dus niet in eerste aanleg om de toekomst van beleid, instellingen of verenigingen. Wel wordt het beeld van de toekomstige kunstbeoefening aan het eind van dit essay tegen de huidige mogelijkheden afgezet om te bezien of het toekomstbeeld aanleiding geeft tot het bijstellen van het huidige beleid.

Uitgangspunt is de gangbare definitie van kunstbeoefening als het beoefenen van één of meer van de volgende zes kunstdisciplines: muziek, theater, dans, beeldende kunst, nieuwe media en schrijven (Kunstfactor/vNG 2008). Andere definities zijn denkbaar, waaronder een bredere opvatting van creativiteit, die bijvoorbeeld in het recente pleidooi voor een nieuwe terminologie langs de band van ‘expressieve levens’ is uiteengezet (Ivey 2009). Mogelijk is over twintig jaar niet alleen de huidige opvatting van kunstbeoefening aan verandering onderhevig gebleken, maar ook de opvatting hoe daarover te spreken of wat daartoe te rekenen. Om de zaak niet onnodig te compliceren, is dat laatste niet in deze toekomstverkenning opgenomen.

Het SCP verricht deze verkenning op verzoek van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), in het kader van het OCW-traject Toekomst Kunstbeoefening. In overleg met de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), het Interprovinciaal Overleg (IPO), de brancheorganisatie Kunstconnectie, het sectorinstituut Kunstfactor en het Fonds voor Cultuurparticipatie gaat OCW zich op aandringen van de Tweede Kamer beraden op de toekomstbestendigheid van de voorzieningen voor kunstbeoefening.

De stand van zaken

De twee *fact-finding-missions* naar de mate waarin men aan kunstbeoefening doet respectievelijk naar de mogelijkheden die er zijn om aan kunstbeoefening te doen in één korte zin samenvattend, is het beeld er één van vitaliteit. Volgens een telling van deelname aan alle zes zojuist genoemde disciplines, doet bijna de helft van de bevolking eens per jaar of vaker aan kunstbeoefening (Van den Broek 2010a). Nagenoeg stabiele aandelen van de bevolking zijn voor hun kunstbeoefening ergens bij aangesloten (circa 16%) of volgen les (circa 12%). Er is een grote verscheidenheid aan vormen van ergens bij aangesloten zijn en van les volgen (Van den Broek 2010b). Hoewel het rapport over de mogelijkheden om aan kunstbeoefening te doen inventariserend en niet problematiserend was, lijkt die verscheidenheid niet serieus onder druk te staan.

Kunstbeoefening blijft op de agenda

De groeiende beleidsinteresse in kunstbeoefening stoelt minder op de gedachte een hulpbehoevende sector de helpende hand te bieden dan op de hoop dat die sector bredere maatschappelijke doelen als cohesie kan helpen bereiken. Verminderde beleidsaandacht ligt dan ook niet in het verschiet, tenzij het optimisme over wat kunstbeoefening kan bijdragen aan het realiseren van die doelen even snel verdamppt als het tot stand kwam of er vanwege de kredietcrisis en de vergrijzing scherp op cultuur wordt bezuinigd.

Er is nog een reden om te verwachten dat kunstbeoefening als vrijetijdsbesteding niet aan aantrekkingskracht zal inboeten. Enkele jaren terug is gepeild langs welke lat mensen hun vrijetijdsbesteding de maat nemen (Van den Broek 2005). Daartoe bleek men vier criteria te hanteren, te weten: of de vrije tijd een gevoel van vrijheid geeft, een sociale dimensie heeft, kansen tot ontplooiing biedt of ontspant. Aan de dimensie van ontspanning (luiere, winkelen, geen rekening met anderen hoeven houden) hechte men de minste waarde. Dit werd even vaak onbelangrijk als belangrijk gevonden. De drie andere dimensies achtte men veel vaker wel dan niet van belang. Kort en goed zei men in meerderheid de vrije tijd in vrijheid (zonder druk, zelfgekozen, interessante dingen doen), sociaal (leuke mensen ontmoeten, iets nuttigs doen, initiatief nemen) en zich ontplooiend (jezelf ontwikkelen, doen waar je goed in bent, iets bereiken, iets nieuws leren) te willen doorbrengen. Kunstbeoefening past niet in de neutraal gewaardeerde passieve ontspanningsdimensie, maar des te beter in elk van die drie andere dimensies. Uiteraard is kunstbeoefening niet de enige activiteit die voldoet aan dat wensbeeld over de invulling van de vrije tijd, maar het sluit er wel goed op aan. In de peiling is destijds eveneens van een reeks vrijetijdsactiviteiten gevraagd of men verwacht daar meer of minder tijd aan te gaan besteden. Uit de antwoorden daarop bleek, in lijn met het voorgaande, de voorkeur uit te gaan naar een meer ambitieuze en actieve invulling van de vrije tijd.

In de vrije tijd staan tussen droom en daad niet zozeer wetten in de weg, als wel praktische bezwaren. Het afscheid van het kostwinnersmodel maakte de gezinsagenda voller en complexer, terwijl de vrijetijdsambities en -mogelijkheden toenamen. In minder vrije tijd is meer te doen en wil men van meer daarvan deelgenoot zijn. De ambities binnen en buiten de vrije tijd zijn niet eenvoudig tegelijk te verwezenlijken. Ze staan dan ook op gespannen voet met feitelijke trends, net als de al jaren geuite wens om minder te werken. De voorkeur voor een actievere en socialere vrijetijdsbesteding, alsook het voornemen daar meer tijd voor vrij te maken, ondervinden geduchte concurrentie van de dagelijkse verplichtingen en van de televisie. Niettemin vormt die denkrichting een aanwijzing dat kunstbeoefening als vrijetijdsbesteding niet als eerste uit de agenda's van mensen zal verdwijnen. De stabiliteit in de mate waarin en manier waarop mensen aan kunstbeoefening doen wijst evenmin in die richting.

2 ... , bieden geen garantie voor de toekomst

Toekomstbestendig?

Het hiervoor geschetste beeld geeft de kunstbeoefening in de vrije tijd het aura van een zekere toekomstbestendigheid. Kunstbeoefening als vrijetijdsbesteding lijkt de houdbaarheidsdatum niet te zijn gepasseerd, de contexten waarin mensen zich in kunstbeoefening bekwamen en zich omwille van die beoefening organiseren evenmin.

In het verleden behaalde resultaten bieden echter geen garantie voor de toekomst. Neem de ondergang van de trekschuit. Menig weggetje of fietspad dat langs het water voert draagt de naam Jaagpad. Zulke wateren heten soms nog altijd trekvaart. Er is een tijd geweest waarin de trekschuit, voortgetrokken door langs het water lopende paarden, een up-to-date en rendabel transportmiddel was. De fantasie de vrije loop latend, kan men zich de tevredenheid van de schipper op een drukke dag voorstellen: de roef gevuld met passagiers en zijn buidel met munten. Die schipper had er geen weet van dat er een tijd zou komen waarin zijn bedrijfstak helemaal niet meer zou bestaan. Hoe had hij dat kunnen weten? Een toekomstverkenning in opdracht van het genootschap van trekschuitschippers had rond 1800 mogelijk kunnen voorzien wat de aanleg van spoorwegen op de langere termijn voor de bedrijfstak zou betekenen. Waar spoorwegen kwamen, en die kwamen er (ondanks een petitie van de verenigde trekschuitschippers aan de koning om de aanleg van spoorwegen te verbieden), was het in enkele decennia met de trekschuit gedaan.

De moraal van dit verhaal is een beetje dubbelzinnig. Enerzijds illustreert die het belang van de blik vooruit, ook op het moment dat de zaken voor de wind gaan. Anderzijds zijn de veranderingen in dit voorbeeld zo drastisch, dat geen enkele reactie van het genootschap van trekschuitschippers afdoende zou zijn geweest om de loop van de geschiedenis te keren. Het is moeilijk een even drastische ontwikkeling voor te stellen die het einde van de kunstbeoefening in de vrije tijd zou inluiden. Maar een blik vooruit kan wel gevoelig maken voor ontwikkelingen die van betekenis zijn voor het volume van kunstbeoefening, de voorkeuren erbinnen of de vormgeving ervan.

Er zijn trouwens ook raakvlakken. Net zoals mensen van de ene naar de andere stad zijn blijven reizen, zullen mensen in hun vrije tijd aan kunstbeoefening blijven doen. En net zoals mensen andere vervoersmiddelen boven de trekschuit zijn gaan prefereren, kunnen ze binnen hun kunstbeoefening andere preferenties ontwikkelen, voor andere genres of een andere organisatorisch context. Als kunstbeoefening in de vrije tijd toekomstbestendig is, is daarmee nog niet gezegd dat dit ook geldt voor elke huidige verschijningsvorm waarin men aan kunstbeoefening doet. Organisatievormen komen en gaan in de loop van de tijd. Bij gelijke interesse van de bevolking om aan kunstbeoefening te doen, kunnen toch sommige van de vormen waarin dat nu is georganiseerd aan aantrekkingskracht inboeten.

Een denkraam

Hier volgt een denkoefening om een beeld te krijgen van de wijze waarop sociaal-culturele ontwikkelingen op termijn binnen de kunstbeoefening in de vrije tijd kunnen uitwerken. Vanuit welke hoeken kunnen veranderingen in de kunstbeoefening tot stand komen? En op welke aspecten hebben die veranderingen dan betrekking? In de woorden van de dwerg Kwetal uit de verhalen over heer Olivier B. Bommel is daartoe een denkraam nodig. Dat denkraam kent hier twee assen met daarop vijf 'i's' en drie 'v's'.

Het eerste ordenend principe achter deze denkoefening zijn de vijf 'i's' waarin Schnabel (2000, 2004, 2009) de sociaal-culturele ontwikkelingen in het begin van de nieuwe eeuw samenvat: individualisering, informalisering, intensivering, internationalisering en informatisering. Individualisering verwijst naar de verminderde betekenis van traditionele afhankelijkheden, informalisering naar de lossere verhoudingen en omgangsvormen, intensivering naar de groeiende betekenis van de beleveniscomponent, internationalisering naar de grensoverschrijdende schaalvergroting en informatisering naar het grotere belang van geïnformeerdeheid.

Die ontwikkelingen zorgen voor dynamiek en verandering, en ook voor tegenbewegingen. De vijf 'i's' staan niet zozeer voor duidelijk omliggende ontwikkelingen waarvan helder is in welke mate ze welke consequenties hebben, maar zijn veeleer op te vatten als aandragers van veranderingen, waarvan nog niet duidelijk is in welke context ze welke concrete verschijningsvorm zullen aannemen, noch welke tegenreacties ze zullen oproepen. De vijf 'i's' vormen hier het uitgangspunt van een poging om in kaart te brengen welke ontwikkelingen zich in de toekomst binnen de kunstbeoefening in de vrije tijd zullen voordoen, welke concrete verschijningsvormen die 'i's' binnen de kunstbeoefening zullen aannemen.

Overigens heeft het denken over die 'i's' intussen niet stil gestaan. Een belangrijke aanvulling is de toevoeging het vizier niet alleen te richten op wat er verdwijnt, maar tevens op wat er voor in de plaats komt. Zoals nog uitgebreid ter sprake zal komen, is daarbij aandacht gevraagd voor nieuwe vormen van beïnvloeding die voor de traditionele in de plaats komen (Elchardus 2002, 2004ab, 2005; De Beer 2004) en voor nieuwe organisatievormen die naast of in plaats van de negentiende en twintigste eeuwse organisaties opkomen (Van Ingen en Dekker 2009). Met die toevoeging staat individualisering meer voor het verdwijnen van specifieke traditionele vormen van afhankelijkheid dan voor het verdwijnen van beïnvloeding als zodanig, en meer voor het eroderen van bestaande vormen van binding dan voor het eroderen van binding als zodanig. Dit voortschrijdend inzicht komt bij de introducties van individualisering en informalisering nader aan de orde.

Als tweede ordenend principe zijn drie 'v's' onderscheiden, die staan voor drie aspecten van de kunstbeoefening in de vrije tijd, te weten het volume van de kunstbeoefening, de voorkeuren daarbinnen en de vormgeving ervan. Bij elke 'i' is het de vraag welk aspect van de kunstbeoefening in de vrije tijd daardoor eventueel aan welke verandering blootstaat: het volume ervan, de voorkeuren erbinen en/of de vorm waarin men het organiseert. Aan elke 'v' zijn twee aspecten onderscheiden. Bij het volume zijn dat het aandeel

kunstbeoefenaars binnen de bevolking en de intensiteit van hun kunstbeoefening. Bij de voorkeuren is onderscheid gemaakt tussen de inhoudelijke keus voor disciplines en genres enerzijds en de ambities en motivaties waarmee men aan kunstbeoefening doet anderzijds. Bij de vormgeving komt de organisatievorm van zowel het leren als het samen beoefenen aan de orde.

Er volgt geen analyse van de uitwerking van de vijf 'i's' per kunstdiscipline. Wel is onder de 'v' van voorkeur aandacht voor de eventuele differentiële uitwerking per discipline of genre, met name voor verschuivingen tussen disciplines en genres.

In vijf afzonderlijke hoofdstukken wordt elk van de 'i's' beknopt toegelicht met nadruk op de betekenis ervan voor de vrije tijd. Telkens worden enkele concrete sleutelconcepten benoemd en volgt een redenering over de mogelijke doorwerking daarvan in het volume van, de voorkeur binnen en de vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd (schema 1).

Schema 1

Mogelijke veranderingen in de kunstbeoefening

	volume van kunstbeoefening		voorkeuren voor kunstbeoefening		vormgeving van kunstbeoefening	
	aandeel	intensiteit	kunstvorm	houding	leren	doen
individualisering						
informatisering						
intensivering						
internationalisering						
informatisering						
totaalbeeld						

Het eind van de verkenning levert geen vaststaande feiten op, maar op de kruispunten van schema 1 staan dan hetzij een ■ hetzij een ►. Een ■ duidt erop dat er vanuit die 'i' voor dat aspect van kunstbeoefening geen verandering voorzien is en een ► dat daar wel een verandering te verwachten is. Gesteld dat de denkoefening oplevert dat individualisering geen invloed heeft op volume van en voorkeuren binnen de kunstbeoefening maar wel op de context van het leren en het samen beoefenen, dan zou dat in de tabelregel van individualisering tot vier keer een ■ en twee keer een ► leiden (schema 2).

Schema 2

Voorbeeld van mogelijke veranderingen in de kunstbeoefening

Uiteraard is zo'n weergave niet meer dan een overzichtelijke samenvatting, en van minder gewicht dan de onderliggende redenering. Daarbij zal de keus tussen een ■ en een ▶ ook niet in alle gevallen een uitgemaakte zaak zijn, maar kan die soms berusten op de afweging dat het glas toch meer als half leeg dan als half vol te beoordelen is. Waar die keus niet met reden te maken is, komt beredeneerd een ○ te staan.

Het lijkt voor de hand te liggen om bij een verandering niet alleen met ▶ te constateren dat die er is, zoals nu, maar tevens een richting van de verandering aan te geven met een '+' voor meer en een '-' voor minder. Dat is hier echter slechts gedeeltelijk toepasbaar. Het werkt bijvoorbeeld wel bij een toe- of afname van het aandeel kunstbeoefenaars, maar niet bij veranderende genrevoorkeuren, ambities of organisatievormen. Zo is niet duidelijk of een overgang naar meer informele organisatievormen met een '+' of een '-' is te duiden. Daarom is volstaan met een ▶ ten teken dat er een verandering te voorzien is. In de tekst staat uiteraard welke verandering dat zou kunnen zijn.

De eventuele meerwaarde van de nu volgende denkoefening over de toekomst van de kunstbeoefening schuilt meer in de helderheid dan in de juistheid van de geboden redeneringen. Zolang de redenering helder is, kan de discussie zich toespitsen op de (on)juistheid ervan. Precies dan voldoet deze denkoefening aan het doel ervan: bij te dragen aan een zinvolle doordenking van en discussie over de toekomst van de kunstbeoefening.

Een uitnodiging tot meedenken

Voor degene die zich reeds een beeld heeft gevormd van de toekomst van de kunstbeoefening in de vrije tijd is het wellicht een interessante denkoefening om, alvorens verder te lezen of te bladeren, zelf het nog lege schema 1 te overdenken en in te vullen. Aan het eind van dit essay kan hij of zij dan de eigen gedachten over de toekomst van de kunstbeoefening afzetten tegen wat hier volgt, en zich de vraag stellen of zijn of haar inschattingen daarmee overeenkomen, en zo niet, welke dan vervolgens bijstelling behoeven: de eigen inschattingen of die in dit essay. Dat zou dan, in stilte, al een begin van de beoogde discussie zijn.

3 De blik vooruit

Is alles te voorzien?

Zijn aan de hand van de vijf 'i's' alle toekomstige ontwikkelingen gedekt? Het antwoord hierop is nee. Er blijven blinde vlekken en dode hoeken. Ten eerste is veel 'buiten haakjes' gezet, zoals de gevolgen van een eventuele oorlog, economische crisis, ecologische ramp of ingrijpende beleidswijziging. Het gaat in dit essay om de doorwerking van sociaal-culturele ontwikkelingen bij gelijke omstandigheden (*ceteris paribus*). Daarbij is voortgeborduurd op de vijf 'i's', ontwikkelingen die al langere tijd gaande zijn en die ook in de toekomst nog wel even zullen doorgaan, zonder dat bekend is of zich in die ontwikkelingen tempowisselingen zullen voordoen, hoe die ontwikkelingen op elkaar zullen inwerken of in welke gedaanten die ontwikkelingen zich zullen manifesteren. Ook is niet te voorzien of zich de komende twintig jaar niet een nieuwe ontwikkeling, al dan niet een zesde 'i', zal voordoen. Niet alle toekomstige sociaal-culturele ontwikkelingen zijn dus op voorhand gedekt, wel is breed ingezet om die ontwikkelingen in het vizier te krijgen.

Een verkenning

Soms krijgen toekomstverkenningen vorm in het uitschrijven van enkele scenario's. Doel daarvan is niet om dé toekomst te voorspellen, maar om aan de hand van enkele heldere beelden het denken over die toekomst te scherpen. Recent stoelde de beschouwing *Amateurkunst in de toekomst* (Liefink et al. 2007) op vier scenario's, gebaseerd op het tegen elkaar uitkruisen van twee maatgevend geachte dimensies, te weten sociale cohesie versus individualisering respectievelijk betrokken overheid versus marktwerking (schema 3).

Schema 3

De vier scenario's uit *Amateurkunst in de toekomst*

De kunstbeoefenaar hecht in het scenario 'gezelligheid kent geen tijd' sterk aan de sociale functie van het verenigingsleven. In het scenario 'op eenzame hoogte' staan persoonlijke ontwikkeling en individueel vermaak centraal. Het scenario 'community

groups' voorziet in digitaal gestuurde adhocgroepen, terwijl de kunstbeoefening in de vrije tijd in het scenario 'my digital space' nauwelijks meer sociale verbanden kent. De consequenties van de scenario's voor de centra voor de kunsten variëren van ambachtelijk onderricht via individuele benadering en ondernemende coaches tot een bedrijfsverzamelgebouw met concurrerende docenten.

De verkenning in dit essay volgt een ander spoor. Individualisering geldt hier niet op voorhand als de belangrijkste 'i' voor de toekomst van de kunstbeoefening, laat staan als de dominante ontwikkeling. Ten tweede valt erop af te dingen om individualisering als tegenpool van sociale cohesie te zien, omdat individualisering ook in termen van veranderende vormen van sociale cohesie kan worden opgevat. Ten derde is hier expliciet ervoor gekozen om beleid niet als mede-definiërend voor de toekomst te beschouwen, maar de vraag te stellen wat ongeacht ander beleid de uitwerking is van sociaal-culturele ontwikkelingen. Ten vierde is hier niet gekozen voor scenario's, omdat zich voorafgaand aan het uitschrijven van deze denkoefening geen dominante bewegingen aftekenden die zich tot scenario's lieten uitvergroten.

Nu kan een ogenschijnlijk stabiele situatie het resultaat zijn van twee tegengestelde bewegingen die elkaar in evenwicht houden. Eerdere SCP-scenario's over de toekomst van de culturele belangstelling vonden daar hun oorsprong (Van den Broek en De Haan 2000). De analyse was toen dat een groeiende competentie tot meer cultuurdeelname in evenwicht was met een groeiende concurrentie om de vrije tijd. Dat evenwicht tussen meer competentie en meer competitie werd als een wankel evenwicht gezien. Hieruit volgden drie scenario's: competitie zou de overhand krijgen (marginalisering van cultuur), competentie zou de doorslag geven (herwaardering van cultuur), ze zouden elkaar in evenwicht blijven houden (consolidering van cultuur). Maar bij de kunstbeoefening in de vrije tijd leek van een evenwicht tussen twee tegenstrijdige krachten geen sprake. Ook daar lag dus geen aangrijppingspunt voor het uitwerken van scenario's.

In dit essay is het uitgangspunt evenmin een extrapolatie van trends die zich nu in de kunstbeoefening in de vrije tijd aftekenen. Enerzijds zijn er te weinig trends te extrapoleren, anderzijds is trendextrapolatie vrij naïef. Beter dan te veronderstellen dat trends zich zullen doorzetten is het om te bezien of de krachten achter die trends zich in dezelfde mate zullen doen gelden. De hier gekozen aanpak komt daar in zoverre bij in de buurt, dat hier wordt bezien of en hoe enkele sociaal-culturele ontwikkelingen zich in de toekomst (ook) binnen de kunstbeoefening zullen manifesteren. De gekozen analysevorm is die van een doordenking van de kunstbeoefening in de vrije tijd in 2030 op basis van de vijf 'i's'. Per 'i' is de vraag gesteld of er krachten in het spel zijn die tot veranderingen zullen leiden, waarbij steeds is gelet op de mogelijke effecten op het volume van, de voorkeuren binnen en de vormgeving van de kunstbeoefening in de vrije tijd.

Met deze focus op een interessegebied van burgers verschilt dit essay van beschouwingen die vooral de toekomst van een cultureel instituut tot onderwerp hebben. Zo was de Nederlandse Museumvereniging in *Musea van de toekomst* (NMV 2001) niet zozeer geïnteresseerd in de toekomstige manier waarop burgers kunstzinnige, archeologische, historische of andere artefacten zullen bekijken, maar vooral in de toekomst van het

museum als bemiddelaar daarin. En zo ging het in de studie *De openbare bibliotheek tien jaar van nu* (Huysmans en Hillebrink 2008) minder om de vraag hoe burgers informatie verzamelen en ordenen dan om de bemiddelende rol van de bibliotheek daarin (Van Eijk et al. 2008; over theaters: Van Duijn et al. 2000)

Volume van, voorkeuren binnen en vormgeving van kunstbeoefening

De vijf 'i's' worden in de openingsparagrafen van de volgende vijf hoofdstukken nader toegelicht, en in concrete sleutelconcepten uitgewerkt. De drie 'v's' komen aan het slot van dit hoofdstuk nader aan de orde.

De verkenning van het volume van de kunstbeoefening in de volgende vijf hoofdstukken betreft het aandeel beoefenaars binnen de bevolking en de intensiteit van hun deelname. Nagegaan wordt of en in hoeverre sociaal-culturele ontwikkelingen tot een ander aandeel beoefenaars zullen leiden. Wat betreft het volume aan deelnemers is de kous daarmee niet af. Van belang is ook de mate van aandacht die de beoefenaars voor hun kunstzinnige hobby aan de dag leggen. Dit speelt bijvoorbeeld een rol als men een schatting wil maken van het totaal aantal vrije uren dat men in Nederland per dag, week of jaar met kunstbeoefening in de weer is. Dat klinkt naar een vrijblijvende rekenexercitie, maar is al een stuk concreter, en voor betrokkenen relevanter, wanneer het bijvoorbeeld gaat om hoe vaak en hoe lang men repeteert (en dus wat de behoefte aan repetitieruimtes is) of hoe vaak en hoe lang men les wil volgen (en dus wat de vraag naar lessen is). De keuze voor een cursus van een uur per week gedurende een heel cursusjaar of voor een drietal workshops is van groot belang voor de aanbieders van lessen. Dat bepaalt het volume van de vraag naar les en het tijdstip van die les. Houdt men er wekelijks op een doordeweekse avond een uur voor vrij, of drie keer per jaar een zaterdagmiddag? Een gelijk aantal uren les kan betekenen dat gelijke aantallen mensen daar met onveranderde intensiteit mee bezig zijn. Achter een gelijk volume kunnen echter ook twee elkaar in evenwicht houdende ontwikkelingen schuilgaan, zoals een groter aandeel deelnemers die daar gemiddeld minder intensief mee bezig zijn of juist een kleinere schare fanatiekere deelnemers. Uiteraard gaat het ook bij een krimp of groei om een samenspel van aandeel en aandacht. Een krimpende vraag naar les zou op een dalend aantal cursisten kunnen duiden, een dalend aantal cursussen per cursist of op beide tegelijk. Bij het volume van de kunstbeoefening is overigens nog een derde grootheid in het geding, te weten de omvang van de bevolking. Het aantal beoefenaars is het product van het aantal mensen in Nederland en het aandeel van die mensen dat aan kunstbeoefening doet. Op een bevolking (van 6 jaar en ouder) van circa 15,2 miljoen mensen (per 1 januari 2007, www.statline.nl) betekent een aandeel kunstbeoefenaars van bijna de helft dat die bevolking circa 7,5 miljoen kunstbeoefenaars telt. Bij gebrek aan een telling van het aantal kunstbeoefenaars is deze doorberekening van bevolkingsomvang maal aandeel kunstbeoefenaars de best beschikbare schatting van het aantal beoefenaars. Volgens CBS-prognoses (www.statline.nl, geraadpleegd 5 december 2009) groeit het aantal mensen in Nederland tussen 2010 en 2030 met circa 5%. Bij een gelijkblijvend aandeel kunstbeoefenaars betekent deze bevolkingsgroei een stijging van het aantal kunstbeoefenaars

met circa 375.000. In de verkenning van het volume van de kunstbeoefening in de volgende vijf hoofdstukken staat deze groei vanwege de bevolkingsgroei 'buiten haakjes'. Waar relevant komt wel de vergrijzing aan de orde. In een aantal opzichten legt de grootte van de vergrijzende naorlogse geboortegolf extra gewicht in de schaal, veelal in de vorm van een rem op ontwikkelingen, die zich daarna juist in versneld tempo zullen voordoen.

Binnen de voorkeuren die men in de kunstbeoefening aan de dag legt, is er ten eerste aandacht voor de kunstvorm die men beoefent. Ten tweede is er aandacht voor de houding waarmee men dat doet: de verwachtingen, motivaties en ambities. De drie voornaamste motivaties om aan kunstbeoefening te doen zijn ontspanning, gezelligheid en iets moois maken. Onder kunstbeoefenaars zijn deze psychische, sociale en artistieke motivatie van ongeveer gelijk gewicht (Van den Broek 2010a). Binnen de artistieke motivatie kan het ambitieniveau variëren. Sommigen zijn vooral lekker met hun hobby bezig, anderen streven meer inhoudelijke verdieping en een zeker artistiek niveau na. Mensen beoefenen de kunstvorm van hun voorkeur met uiteenlopende verwachtingen, motivaties en ambities. Voor de blik op de toekomst is het van belang of er in de voorkeuren voor kunstvormen en in de verwachtingen, motivaties en ambities van kunstbeoefening verandering komt.

De derde 'v' is die van vormgeving. Hoe is de kunstbeoefening georganiseerd? Daarin zijn diverse mogelijkheden te onderscheiden. Men beoefent de kunstzinnige hobby alleen of in groepsverband. Dat laatste kan dan weer diverse vormen hebben: een vereniging, een informele groep of, een recente loot aan de stam, een stichting. Die laatste is de juridische vorm van een vaste kern enthousiastelingen die op projectbasis met andere kunstbeoefenaars producties maakt. Vooral in de podiumkunsten zijn kunstbeoefenaars zowel alleen als met anderen actief.

Elke kunstdiscipline vergt zekere vaardigheden. Hoe en waar doet men die op? Men kan zich op meerdere manieren in een discipline bekwamen. Dit varieert van formele les, via leren van elkaar (*peer education*) tot zelfstudie. Lessen zijn er in diverse vormen en maten. Er zijn drie typen aanbieders van les: non-profit instellingen, verenigingen en particulieren (scholen en docenten). Het beeld wisselt van discipline tot discipline. Bij dans hebben van oudsher particuliere dansscholen een groot deel van de markt in handen, bij muziek hebben de (gesubsidieerde) centra voor de kunsten (voorheen gemeentelijke muziekscholen) en het particulier aanbod altijd naast elkaar bestaan. In de beeldende hoek domineren de centra voor de kunsten (voorheen vaak een creativiteitscentrum of vrije academie), maar is er ook een aanbod van particuliere atelierhouders die ruimte ter beschikking stellen en instructies verzorgen. De mogelijkheden tot zelfstudie zijn met de komst van internet gegroeid. Behalve diversiteit in aanbieders is er ook diversiteit in aanbod. Volgt men les gedurende het hele (school)jaar of volgt men in de loop van dat jaar een enkele kortere cursus of workshop? En als men lest, met welke frequentie doet men dat, hoe lang duurt een les, en is dat een privé- of een groepsles?

Hier is een korte terminologische terzijde op zijn plaats. In de kunstbeoefening heeft het woord particulier betrekking op de financiering van de instelling en het woord privé

op de lessituatie. Een particuliere school of docent begeeft zich met winstoogmerk op de markt, een non-profit instelling of vereniging niet (hoewel het voor docenten aldaar eveneens de broodwinning is). Een privé les is een les waar men de enige leerling is, te onderscheiden van groepslessen. Die twee verschillen doorkruisen elkaar, men kan privéles volgen bij een gesubsidieerde instelling, en groepslessen bij een particulier docent.

Bij de blik vooruit spelen diverse vragen over de vormgeving een rol. Blijft men in gelijke mate in gezamenlijkheid kunstzinnig actief, of gaat men het vaker solo doen? En als gezamenlijk, welke invulling krijgt die gezamenlijkheid dan: het formele kader van de vereniging, het meer informele verband van groepjes liefhebbers of een flexibeler vereniging nieuwe stijl? Volgt men les, en zo ja, hoe en bij wie?

De blik vooruit

Volume, voorkeuren en vormgeving worden in de volgende hoofdstukken achtereenvolgens afgezet tegen individualisering, informalisering, intensivering, internationalisering en informatisering. Doen die vijf 'i's' zich in de kunstbeoefening voelen? Zo ja, in welke verschijningsvormen gaan ze zich daar voordoen? Dat wordt 'afgekaart' met de blik vooruit, met bij elke 'v' de zojuist geformuleerde vragen in het achterhoofd.

Overigens is het denken over de toekomst als iets dat voor ons ligt, en waarop we dus de blik vooruit werpen, cultureel bepaald. De Aymara indianen in de Andes zien juist het verleden als iets dat voor hen ligt, dat kunnen ze via hun herinneringen immers 'voor zich zien'. In de toekomst kijken kan niet, de toekomst geldt in hun interpretatie derhalve als iets wat letterlijk achter hen ligt, in de zin van buiten het blikveld (Klein 2007). Deze verkenning is geschreven binnen de Westerse culturele context waarin de toekomst geldt als iets dat voor ons ligt. In de volgende hoofdstukken gaat de blik daarom vooruit.

4 Individualisering en kunstbeoefening

Individualisering ...

Individualisering is wellicht de bekendste van de vijf 'i's'. Het is echter tevens een ontwikkeling waarover sociologen met elkaar van mening verschillen: onbetwist is de vermindering van traditionele afhankelijkheden, betwist is of dit tot meer individuele vrijheid heeft geleid dan wel of daar andere afhankelijkheden voor in de plaats zijn gekomen (Schnabel 2000; Elchardus 2002).

De grondtoon in de sociologische interpretatie van de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving is de verminderende zeggingskracht van traditionele zingevingskaders over het maatschappelijk leven en de verminderende afhankelijkheid van individuen van hun directe omgeving bij de inrichting van hun eigen leven. In een traditionele samenleving heerst veelal een overkoepelende zingeving die alle terreinen van het maatschappelijke en persoonlijke leven omvat. In een moderne samenleving hebben de maatschappelijke velden elk hun eigen logica en hebben individuen meer eigen speelruimte. Zo zijn economie en kunst in traditionele samenlevingen niet autonoom, maar gehoorzamen ze aan de overkoepelende kaders van bijvoorbeeld religieus geïnspireerde verboden op het heffen van rente en het afbeelden van mensen. In een moderne samenleving kennen die maatschappelijke velden een eigen logica. Om het heel direct en op Nederland van toepassing te formuleren: een goed ziekenhuis is niet langer katholiek maar verleent vooral up-to-date medische zorg.

Bij de verzelfstandiging van maatschappelijke velden sloot de vrije tijd achter in de rij aan. Een groot deel van de vrije tijd droeg lang het stempel van verzuild Nederland, hoewel delen ervan van oudsher op de markt (zoals de horeca en de bioscoop) of juist al langer bij de ruif van overheidssubsidies (zoals een deel van de culturele infrastructuur) te vinden waren. De verzelfstandiging van de vrije tijd kreeg in Nederland dan ook vooral gestalte als ontzuiling. Vrije tijd heeft momenteel sterk de connotatie van vrijheid, het lijkt vanzelf te spreken dat men de vrije uren naar eigen inzicht inhoud vormgeeft. Lange tijd was dat echter anders en was de vrije tijd een bron van grote zorg, althans, was de vrijetijdsbesteding van het 'gemene' volk een bron van zorg voor de maatschappelijke elites. Met de geleidelijke verkorting van de arbeidsduur in loondienst groeide onder die elites de bezorgdheid om maatschappelijke en zedelijke verwildering, vooral van de jeugd (Beckers en Van der Poel 1989; Knulst 1989). De verzuilde bestuurders waren opmerkelijk eensgezind in hun angst voor wat de vrije tijd kon brengen. Ze waren eveneens eensluidend in hun reactie, namelijk het organiseren van activiteiten in eigen kring. Geheel conform de logica van de verzuiling werd de vrije tijd niet het domein van de overheid, maar van het verzuilde maatschappelijke middenveld. Abraham Kuiper, voorman van de gereformeerden, verwoordde het als volgt: 'Er is geen terrein van het leven, waarvan Christus niet zegt: Mijn!' (geciteerd in Kruijt 1959: 14). Onder katholieken leefde dezelfde gedachte, getuige onder meer het uitgangspunt van de Nederlandse Bond van R.K. Vogelliefhebbers om vogels op strikt katholieke wijze te beminnen (Kruijt 1957: 36). De 'rode familie' organiseerde eveneens tal van vrijetijdsactiviteiten. Vooral bij

gereformeerden ging de bemoeienis met de vrije tijd verder dan alleen de context waarin men die doorbracht, want daar golden tevens restricties op het vrijetijdsrepertoire zelf. De zondag was 'voorbested' voor ingetogen ontspanning in de familiekring. Ook op andere dagen van de week stonden al te wereldse of fysieke vormen van vermaak, waaronder toneel, dans en sport, in een kwade reuk. Met de ontzuiling en ontkerkelijking verdwenen dergelijke restricties als sneeuw voor de zon en kwam de norm voor goede en slechte vrijetijdsbesteding bij het individu te liggen (Beckers en Van der Poel 1989). Als antithese tegenover Kuyper geldt inmiddels bij uitstek voor de vrije tijd: 'Er is geen terrein van het leven, waarvan het individu niet zegt: Mijn!'

De verzelfstandiging van de vrije tijd betekende niet alleen minder invloed van de levensbeschouwing maar ook minder afhankelijkheid van de directe omgeving, die zich bijvoorbeeld uit in de grotere zelfstandigheid van jongeren binnen het gezin. Dit is wel geduid als overgang van bevelshuishouden naar onderhandelingshuishouden (De Swaan 1982). Wat betreft de vrije tijd heeft dit deels te maken met het grotere aantal gerieflijk ingerichte kamers in huis, die een vergaande individualisering van de leef sfeer binnen het gezin mogelijk maakt. Welhaast van een andere planeet, maar zeker van een andere tijd, is het beeld van een gezin dat thuis de avond doorbrengt in de enige verwarmde kamer, aan de enige verlichte tafel en een spelletje doet, haakt, leest, luistert naar die ene radio of, recenter, gebiologeerd is door dat ene televisietoestel. Op hun eigen warme kamer via hun eigen toegang tot media kunnen gezinsleden hun (vrije) tijd onafhankelijk van elkaar naar eigen goeddunken inrichten, wat hen meer dan ooit in staat stelt om eigen smaakvoorkeuren te volgen (Schnabel 2004). Cultuurpessimistisch is dit wel als verwezing aangemerkt, in de zin dat jongeren meer dan ooit vooral de invloed van hun leeftijdsgenoten en van op hun leeftijdsgroep toegesneden 'communicatie' ondergaan (Bly 1996). De keerzijde van de aantrekkelijke klinkende gedachte dat mensen allemaal hun eigen leefwereld maken, is dat iedereen in die eigen leefwereld opgesloten zit en nauwelijks meer andersdenkenden ontmoet (Heijne 2009).

... of detraditionalisering?

De alledaagse illustratie van individualisering in de vrije tijd in de vorm van gezinsleden die elk hun favoriete media-inhouden tot zich nemen, leent zich uitstekend als opstapje naar de voornaamste controverse over individualisering. Die betreft de vraag of deze leden van een huishouden werkelijk een toonbeeld van individualisering zijn of dat ze blootstaan aan krachten die hun individuele vrijheid inperken. Meer in het algemeen luidt de vraag wat het betekent dat de optelsom van individuele keuzes toch tot voorspelbare patronen leidt (De Beer 2004; Mommaas 2004).

Volgens de Vlaamse socioloog Mark Elchardus (2002, 2004ab, 2005) verdienen het verzwakken van tradities, het einde van de bevelshuishouding en het tanen van leer en ideologie slechts het predicaat 'detraditionalisering'. In zijn visie is er niet zozeer sprake van erosie van afhankelijkheid in het algemeen, maar 'slechts' van een overgang naar een andere afhankelijkheid. De gedetraditioniseerde keuzes putten uit een bredere waaier van mogelijkheden, maar zijn slechts schijnbaar individueel, want tegelijk sterk gestructureerd en gestandaardiseerd. Hij ziet detraditionalisering dan ook niet als

individualisering, maar als een verandering in sociale controle. Die controle nieuwe stijl kapitaliseert op het geloof in individualisme: het geloof van individuen dat zij vrij en zelfstandig hun opvattingen en smaken kiezen en dat zij authentiek zijn in hun individuele uniciteit. In wat hij de symbolische samenleving noemt, brengen massamedia en reclame binnen specifieke bevolkingsgroepen of marktsegmenten (deels ontstaan uit verschillen in opleidingsniveau) onder de vlag van individualisme juist een standaardisering of homogenisering van smaak en denken teweeg (vgl. Barber 2007, die hiervoor scherpere woorden als infantilisering en verkleutering gebruikt).

Schnabel en Elchardus beschrijven beiden het verminderde persoonlijke karakter van afhankelijkheid. Die afhankelijkheid heeft minder een gezicht (van geestelijke, ouder, enz.). 'De afhankelijkheid heeft meer het karakter van een keten dan van een ketting en de relaties tussen personen nemen eerder de vorm aan van een netwerk dan van een hiërarchie' (Schnabel 2004: 55). Waar Schnabel vanwege het afleggen van de ketting van individualisering spreekt, kiest Elchardus vanwege de keten die er voor in de plaats komt voor detraditionalisering. Zijn stelling is, 'dat we detraditionalisering niet mogen beschouwen als een aanloop tot individualisering, maar als een fase van een verandering in de wijze of modus van sociale controle' (Elchardus 2005: 34) en dat de beleving van individuele keuze niet de aandacht mag afleiden van patronen in de geaggregeerde uitkomst van al die keuzes. Ook Schnabel heeft daar oog voor: 'de ontwikkeling van een persoonlijke voorkeur blijkt nog altijd meer van die factoren afhankelijk dan de geïndividualiseerde burger graag voor waar wil hebben' (Schnabel 2009: 74) en 'de massamedia en de reclame spelen een dominante rol in het tonen en voorspelen van de leefstijlen en de leefpatronen van de wereldburger' (Schnabel 2004: 60). Schnabel vat de bemiddelende rol van media en reclame onder de noemer internationalisering (Schnabel 2004: 60), maar problematiseert die rol niet als iets dat op gespannen voet staat met individualisering. Elchardus daarentegen scheidt het geloof in individualisme van een sociologische interpretatie in termen van individualisering. Schnabel stelt daar weer tegenover dat het patroon in de keuzes die mensen maken niet wegneemt dat mensen die keuzes wel meer dan voorheen als hun hoogste keuzes ervaren. Dat mensen in alle vrijheid 'op strikt individuele gronden dezelfde keuzes maken' (De Beer 2004) en daarmee 'kiezen voor de kudde' (Duyvendak en Hurenkamp 2004), laat in zijn visie onverlet dat het hun eigen keuze is (Schnabel en De Hart 2008: 15).

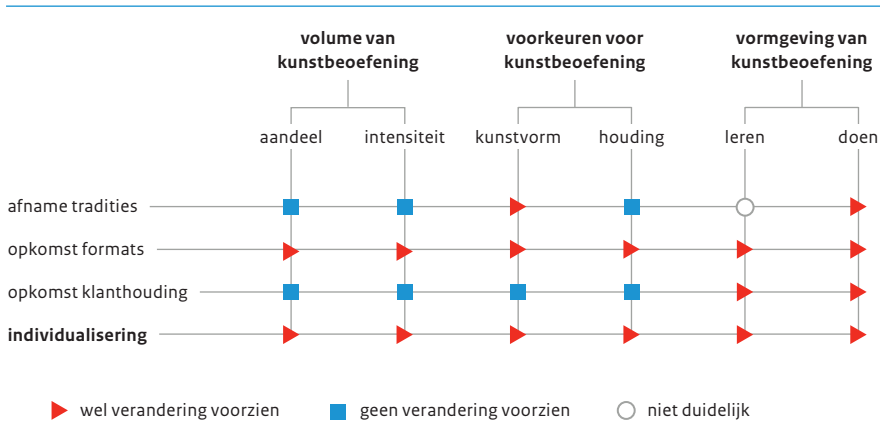
Vruchtbaarder dan het uitvergroten van dit verschil in interpretatie tussen Schnabel en Elchardus is de constatering dat beiden toch vooral dezelfde ontwikkelingen waarnemen en beschrijven. In dit essay blijven de vijf 'i's' van Schnabel onverminderd het referentiekader, maar niet zonder daar enkele inzichten van Elchardus in te verwerken. Individualisering geldt hier als detraditionalisering, waarbij behalve het tanen van tradities ook de opkomst van nieuwe vormen van beïnvloeding aan de orde komt. Die plaatsvervangende beïnvloedingsmechanismen zouden anders bij internationalisering wat verscholen ter sprake komen. Bovendien passeren bij de andere 'i's' al enkele zaken die sterk aan individualisering verwant zijn, zoals het losser worden van smaakvoorkeuren en organisatievormen (bij informalisering) en de hang naar intense belevingen en ervaringen (bij intensivering). Onderwijs, door Elchardus tot de nieuwe vormen van sociale controle gerekend, komt bij informatisering aan de orde.

Individualisering/detraditionalisering in de kunstbeoefening

In deze denkoefening staat bij individualisering de vraag centraal wat een overgang van traditionele naar moderne beïnvloeding betekent voor de toekomst van de kunstbeoefening in de vrije tijd. Dat is hier geconcretiseerd in de vraag naar de eventuele betekenis voor kunstbeoefening van de drie zojuist genoemde ontwikkelingen. De eerste is de afname van tradities. De gedachte is dat mensen mogelijk minder 'als vanzelf' traditionele kunstvormen oppakken of hun kunstzinnige hobby in een traditionele vormgeving zullen leren of uitvoeren. Ten tweede gaat de aandacht uit naar de rol van massamedia en reclame in het voorspelen van leefstijlen, hier verbijzonderd tot de invloed van mediaformats op kunstbeoefening. De gedachte daarbij is dat wat de media als leuke of legitieme (kunstzinnige) hobby's aanreiken van invloed kan zijn op de mate waarin mensen aan kunstbeoefening doen, alsook op de keuzes die ze binnen het scala aan disciplines en genres maken. Ten derde komt hier aan de orde wat het betekent dat detraditionalisering van de vrije tijd vooral vorm krijgt als het ontstaan van een vrijetijdsmarkt, waar individuen met verve de rol van consument spelen. Waar en in hoeverre is een klanthouding bepalend voor het volume van, de voorkeuren binnen en de vormgeving van de kunstbeoefening in de vrije tijd? Bij deze drie ontwikkelingen (per rij in schema 4) wordt steeds per aspect van kunstbeoefening nagegaan of en in welke verschijningsvorm ze zich zullen voordoen.

Schema 4

Individualisering als detraditionalisering en veranderingen in de kunstbeoefening

Er is geen reden om te denken dat het tanen van tradities als zodanig minder belangstelling voor kunstbeoefening zal betekenen, noch wat betreft het aandeel beoefenaars noch wat betreft de intensiteit van hun deelname. Achterliggende gedachte is dat mensen geen kunstzinnige hobby hebben omdat het zo hoort, maar omdat ze zich ertoe aangetrokken voelen. Zoals elke vooruitblik is deze verwachting ten principale discutabel. Beredeneerd zou kunnen worden dat met het afnemen van tradities enkele

traditionele prikkels om aan kunstbeoefening te doen aan wervingskracht inboeten, bijvoorbeeld ‘recruteringskaders’ als het dorpsstoneelgezelschap of de fanfare. Daar staat echter de opkomst van nieuwere prikkels tegenover. Wel zullen disciplines of genres die sterk aan tradities zijn gebonden terrein verliezen aan nieuwe of plots modieuze disciplines of genres (zie ook hierna bij formats). Dit zal kerkkoren, fanfares en/of toneel raken, maar zolang dat gepaard gaat met een grotere aantrekkingskracht van hiphop, theatersport of iets anders, raakt dat niet het totale volume aan kunstbeoefening. Een duidelijke invloed van tanende tradities op ambities of motivaties ligt evenmin voor de hand. Ongeacht de aanleiding om aan kunstbeoefening te (gaan) doen zal de ambitie en de motivatie om creatief bezig te zijn ook op gezelligheid stoelen.

Wanneer aanbieders in voldoende mate en tijdig aan de vraag naar les in minder traditionele disciplines en genres weten te voldoen zal er dus geen effect voor het volume van de lesdeelname zijn waar te nemen. Daarbij moet wel een kanttekening worden geplaatst: naarmate nieuwe genres sterker in een traditie van zelf aanleren en peer education wortelen, zoals in urban culture, kan een verschuiving van traditionele naar nieuwe genres wel een afname van het volume aan formele kunsteducatie betekenen. Op lidmaatschap zullen tanende tradities zeker van invloed zijn. Wanneer tradities verder afbrokkelen, zal ook het lidmaatschap aan de veelal formele verbanden rond die tradities teruglopen, terwijl nieuwe genres vermoedelijk minder op basis van lidmaatschap georganiseerd zijn, maar veeleer op basis van informele en/of adhocgroepen.

De opkomst van crossmediale formats (tegelijkertijd op tv, internet, cd en dvd, of wat de toekomstige kanalen ook moge zijn), vaak met een beperkte levensduur van enkele (tv-)seizoenen, raakt alle aspecten van de kunstbeoefening. Mensen met meer culturele competentie ‘oude stijl’ zullen minder invloed hiervan ondervinden dan mensen die in hun smaakvoorkeuren sterker koersen op de suggesties die ze uit de wereld van de media en reclame aangereikt krijgen. Hoewel lager opgeleiden in moderniseringstheorieën veelal niet tot de voorlopers gerekend worden, staan ze volgens de logica van de symbolische samenleving bij uitstek bloot aan de (voor)beelden uit de meer populaire cultuur (Elchardus 2002; Glorieux en Moens 2002). Met minder cultureel kapitaal toegerust, ondervinden zij bij uitstek de invloed van media en reclame.

Het groeiende belang van crossmediale formats laat het totale volume van kunstbeoefening in de vrije tijd ongemoeid, maar beïnvloedt wel de opbouw van het publiek: waarschijnlijk is een groter aantal mensen korter actief. Het maakt voor het volume niet uit of men langere tijd dezelfde kunstvorm beoefent dan wel ongedurig shoft of zapt. Wel kennen de afzonderlijke disciplines en genres door een grotere modegevoeligheid van de kunstbeoefening snellere ups en downs. Een tijdelijke hausse zal vooral gelden voor de meer mediagenieke disciplines en genres. In de sport is de toeloop naar tennis na enkele internationale successen van korte duur gebleken. De motivatie is om snel hetzelfde te kunnen doen als men in de formats krijgt voorgeschoteld; de ambitie ligt minder in de kunstbeoefening zelf dan in het idee deelgenoot te zijn van de glamour die men ermee verbonden ziet.

Deze tendens vertaalt zich in specifieke en instrumentele wensen ten aanzien van het lesaanbod: men wil snel resultaat, ook als het nog aan basisvaardigheden ontbreekt.

Bovendien wordt de vraag naar les wispelturiger, want sterker onderhevig aan modes. Na een paar seizoenen *Sculpturing with the stars* volgt een grotere toeloop naar workshops en cursussen beeldhouwen, totdat die rage weer wordt verruild voor pianospelen als reactie op de serie *Who's the next Amadeus*, voor schilderen na *Painting with the pro's* of voor game-design na *Gaming for Gates*. De vraag naar les zal zich in de toekomst mogelijk kenmerken door een grotere behoefte aan 'lichtere' lesvormen. Achter een gelijk volume schuilen dan grotere aantallen cursisten voor kortere cursussen.

De klanthouding staat los van het volume van en de voorkeuren binnen de kunstbeoefening. Het raakt wel de vormgeving ervan, maar niet of men een kunstzinnige hobby heeft, welke disciplines en genres men beoefent of met welke ambities en motivaties men dat doet. De klanthouding is sterk van invloed op de manier waarop men zich in een kunstzinnige hobby bekwaamt en op de verbanden die men voor die kunstbeoefening aangaat. Die houding raakt vooral de inhoud. Vanuit een klanthouding is les nemen vooral een zakelijke relatie: men koopt een dienst in, en doet dat daar waar men denkt de beste waar voor de beste prijs te krijgen. Van aanbieders van les in een kunstdiscipline wordt een klantgerichte houding verwacht, zowel wat betreft inhoud en aanpak van de leerstof als wat betreft (het flexibele) tijdstip. Langdurige lidmaatschappen zullen zeldzamer zijn, wellicht zelfs lidmaatschappen in het algemeen, en wie toch lid is/wordt, ziet een vereniging meer als een dienstverlenende instelling dan als een gemeenschappelijk initiatief waarvoor men zich mede verantwoordelijk voelt. Dit zal vooral vrijwilligerswerk voor activiteiten en bestuur raken.

Samenvattend lijkt een verdere individualisering (opgevat als detraditionalisering) het volume aan kunstbeoefenaars niet te beïnvloeden, doordat de effecten van meer deelnemers en minder intensieve deelname tegen elkaar weg vallen. Verdere individualisering werkt wel in op de voorkeuren binnen en de vormgeving van de kunstbeoefening. Periodiek aanhaken bij opeenvolgende crossmediale formats kan tot een groter aandeel incidentele kunstbeoefening leiden, maar wanneer meer mensen wat minder vaak aan kunstbeoefening (gaan) doen, raakt dat uiteindelijk niet het volume. Bij de voorkeuren binnen en de vormgeving van de kunstbeoefening gaat het om aanzienlijke accentverschillen. Vooral onder het sterk op populaire media gerichte deel van de bevolking zullen aan tradities gebonden disciplines en genres terrein verliezen aan mediagenieke disciplines en genres. Degenen die zich vanwege een hype tot een discipline of genre aangetrokken voelen, hebben een kortere horizon: aan de hype meedoen. Dit valt samen met een meer klantgerichte houding ten aanzien van les en de daaruit voortvloeiende geringe neiging zich langdurig te binden door bijvoorbeeld het lidmaatschap van een vereniging. Het meest passend bij deze tendens zijn tijdelijke samenwerkingsverbanden rond modegevoelige projecten, waarvoor men tijdelijk expertise inkoop.

5 Informalisering en kunstbeoefening

Informalisering

Snelle technologische ontwikkelingen en productiviteitsstijgingen gaven in het midden van de vorige eeuw voeding aan de gedachte dat de westerse maatschappij op weg was zich te ontwikkelen tot een vrijetijdsmaatschappij. Daarin zou de werkdag nog slechts drie tot vier uur beslaan en zou vrije tijd de voornaamste levensvervulling vormen (Slagter 1959; Cross 1993). In het begin van de eenentwintigste eeuw zullen, behalve gepensioneerden, slechts weinigen het idee hebben in zo'n vrijetijdsmaatschappij te leven. Afgemeten aan het aantal gewerkte uren is dat ook allerm minst het geval. Door de vermeerderde inschakeling van vrouwen in het arbeidsproces en van mannen in het gezin daalde de beschikbare vrije tijd, wat veeleer wijst op een gemobiliseerde, veel-eisende of hyperactieve samenleving (Elchardus 1996; Breedveld en Van den Broek 2004; Beckers 2004). Mensen afficheren zich meer als 'druk, druk, druk', dan als 'vrij, vrij, vrij'. Niettemin is er in enkele opzichten sprake van een ontwikkeling in de richting van een vrijetijdsmaatschappij. De vrije tijd is een aanzienlijke tak van bedrijvigheid en een aantrekkelijk vrijetijdsaanbod is een speerpunt van menig stadsbestuur. Belangrijk voor dit betoog is de groeiende betekenis van vrije tijd voor de individuele identiteit. Een treffende illustratie hiervan is de veranderende inhoud van contactadvertenties (Zeegers 1998). In de jaren vijftig van de vorige eeuw etaleerde men daarin vooral rang, stand en religie, in de jaren negentig presenteerde men zich onder verwijzing naar interesses, hobby's en liefhebberijen.

Het domein van de vrije tijd onttrok zich dus niet alleen aan de betekenisgeving van andere domeinen (zie vorige hoofdstuk), maar kreeg ook zeggingskracht buiten zijn eigen grenzen. Symbolen uit de vrije tijd, zoals kleding, sport en muziekvoorkeuren, wonnen daarbuiten aan betekenis: omgangsvormen werden meer naar de snit van de vrije tijd gemodelleerd. Dit vervagen van scheidslijnen tussen formeel en informeel is als informalisering aangeduid.

Informalisering treft ook de vrije tijd zelf. Individuen sprokkelen uit het grote aanbod een vrijetijdsrepertoire bijeen. Wat de goede smaak betreft erodeert het voetstuk onder Cultuur met een hoofdletter C. Er is meer vrijheid, maar ook minder houvast, over legitieme combinaties van genres en stromingen (hoewel Vlaamse onderzoekers ook hier kanttekeningen bij plaatsten: Glorieux en Moens 2002). In de omgang erodeerde het belang van gezag en heeft de mening postgevat dat men prima zelf weet wat te doen en hoe. Tot slot informaliseerde de vorm van vrijetijdsactiviteiten. Een voorbeeld uit de sport is de opkomst van sportbeoefening zonder vaste deelnemers, zonder vaste tijden, en meer gericht op recreatie dan op prestatie. Dit werd aanvankelijk als zo oneigen aan de sport gezien, dat het wel als 'ontsporting' is geduid (Crum 1991).

De klassieke analyse van de prille maar succesvolle Amerikaanse democratie door graaf Alexis de Tocqueville (1835) lijkt nog steeds relevant te zijn: de zelforganisatie van burgers rond een gedeeld doel is een belangrijke bron van sociale cohesie en politieke *empowerment*. In die organisaties leert men idealiter andere mensen kennen, met andere

mensen omgaan en samen voor een belang opkomen. Dat zou, tussen markt en overheid, zowel het individu als de samenleving de broodnodige robuustheid verlenen. De erosie van die organisatievorm is daarom door velen als een groot maatschappelijk verlies gepresenteerd. Het meest bekend is de publicatie van Robert Putnam onder de treffende titel *Bowling Alone* (2000). Een ander voorbeeld is *Corrosion of Character* waarin Richard Sennett betoogt dat een losjes bijeengezapte biografie negatieve gevolgen heeft voor karaktervorming (Sennett 1998). Het burgerschap wordt uitgehold, of in rond Nederlands, mensen gaan weinig duurzame verbindingen aan en tollen rond in een struweel van altoos flexibele netwerken (Zijderveld 1994).

Dit is verwant aan de onder individualisering genoemde ontwikkelingen als afnemende betekenis van tradities en de opkomende klanthouding. Traditionele ledenorganisaties zouden onder druk staan en servicegerichte donateurorganisaties beter op de tijdgeest zijn toegesneden. Daar is op af te dingen dat het in de praktijk zo'n vaart niet lijkt te lopen en dat traditionele organisatievormen niet alleen invloed ondervinden van individualisering, maar ook van een grotere voorkeur voor meer informele organisatie-modellen.

Het is (opnieuw) van belang niet slechts te bezien wat aan betekenis inboet, maar ook wat ervoor in de plaats komt. Het is niet voor iedereen op voorhand duidelijk dat vertrouwde verbanden vervagen zonder dat er iets voor in de plaats komt. Er is in dit verband gewezen op het alternatief van verbondenheid in informele groepen (Wuthnow 1994; Van Ingen en Dekker 2009). De huidige stand van onderzoek staat niet toe om met stelligheid te concluderen dat dit alternatief inderdaad op grotere schaal omarmd wordt, noch dat informele bindingen dezelfde persoonlijke en maatschappelijke betekenis hebben als die welke aan traditionele bindingen zijn toegeschreven. Daar klakkeloos van uit te gaan is even voorbarig als dat bij voorbaat uit te sluiten (Van Bottenburg 2009; Van den Berg 2010).

Een recente analyse van de informele bindingen rond vrijetijdsactiviteiten in Nederland in de voorbije decennia had onverwacht wederom een andere uitkomst (Van Ingen en Dekker 2009). Zonder op aanwijzingen voor individualisering te stuiten (op zich al opmerkelijk), werd wel een opmars van informele verbanden vastgesteld, vooral onder recente geboortecohorten. Dit duidt op informalisering zonder individualisering: zonder een verminderde organisatie in formele verbanden zou rond vrijetijdsactiviteiten het aantal informele verbanden groeien. Daarmee zou het belang van formele vrijetijdsverbanden niet in absolute zin afnemen, maar wel in relatieve zin omdat de verhouding tussen formele en informele verbanden verschuift. Dit zou kunnen betekenen dat vertrouwde verbanden op termijn ook absoluut terrein gaan verliezen, namelijk als men de vertrouwde organisatie-modellen van instellingen en verenigingen de rug toekeert nadat de informele verbanden beproefd zijn. Onderzoek op basis van andere gegevens wees echter wel op een verminderde aantrekkingskracht van lidmaatschap voor kunstbeoefening in de vrije tijd onder de recente cohorten kunstbeoefenaars (Van den Broek 2010a).

Een eventuele daling van lidmaatschappen is geen probleem voor de kunstbeoefenaars die hun hobby blijkbaar liever in een ander verband beoefenen. Het is wel een probleem voor de op formele leest geschoeide verenigingen en instellingen, wier organisatie-

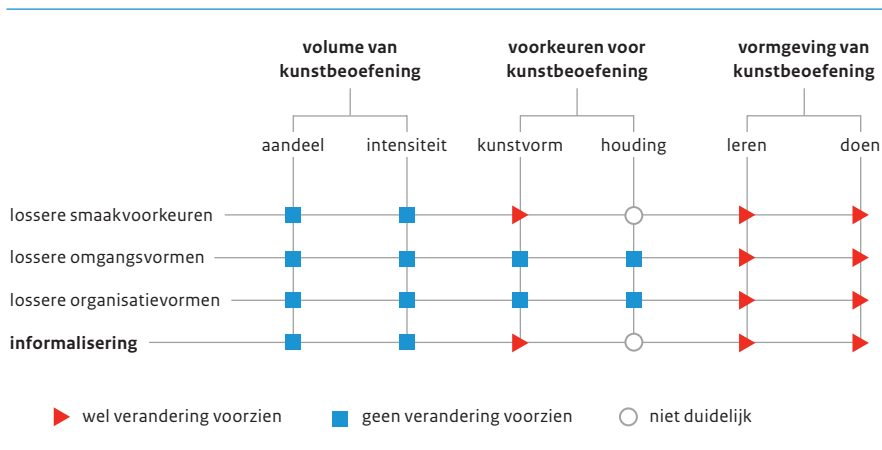
model aan aantrekkingskracht zou inboeten. Dit zal overigens niet op korte termijn in sterke mate gebeuren, want velen, een deel van de naoorlogse geboortegolf inclusief, zijn gewend aan en vertrouwd met de bestaande organisatievormen. Maar op de langere termijn ligt de toekomst open. Anno 2030 zal dat zichtbaar en voelbaar zijn aan een afnemende aantrekkingskracht van het organisatie-model van verenigingen en instellingen onder de jongere helft van de bevolking, die zich meer tot de markt en tot informele groepen aangetrokken voelt.

Informalisering in de kunstbeoefening

Wat informalisering anno 2030 voor de kunstbeoefening in de vrije tijd zal betekenen wordt in schema 5 weergegeven met de eventuele consequenties van lossere smaakvoorkeuren, lossere omgangsvormen en lossere organisatievormen voor het volume van, de voorkeuren binnen en de vormgeving van kunstbeoefening.

Schema 5

Informalisering en veranderingen in de kunstbeoefening

Het ligt niet voor de hand dat lossere smaakvoorkeuren ("ik bepaal zelf wel wat ik mooi vind") tot meer of minder kunstbeoefening in de vrije tijd leiden. Of men zich wel of niet tot de culturele canon voelt aangetrokken is geen rem op of stimulans tot het oppakken van enigerlei kunstvorm, maar betreft veeleer de keuze van de kunstvorm. Lossere voorkeuren zullen een verdere verschuiving in beoefende disciplines en daarbinnen beoefende genres tot gevolg hebben. Gecanoniseerde kunstvormen zullen (verder) terrein verliezen aan populaire kunstvormen: klassieke muziek aan rock en rap, toneel aan theatersport, enzovoort. Het is een nog open vraag of dit de ambities en motivaties om in de vrije tijd aan kunstbeoefening te doen zal beïnvloeden. Enerzijds is te verwachten dat met de canon ook het uit dezelfde traditie stammende ideaal van *Bildung* aan gezag verliest en daarmee het idee de traditie te willen c.q. moeten kennen. Anderzijds kunnen

populaire kunstvormen eveneens met groot enthousiasme en veel vasthoudendheid omarmd worden.

Ook een directe invloed van lossere smaakvoorkeuren op het volume aan lesdeelname is onzeker maar niet op voorhand waarschijnlijk. Wel zullen veranderende genrevoorkeuren indirect tot een verschuiving binnen de vraag naar lessen leiden. Omdat men gecanoniseerde kunstvormen (klassieke muziek, toneel) meer dan nieuwere (hiphop, digitale toepassingen) in verenigingsverband beoefent, pakt informalisering in de vorm van lossere smaakvoorkeuren ook negatief uit voor het verenigingsleven. Lossere worden de smaakvoorkeuren geven kunstvormen die men vooral in informele verband beoefent de wind in de zeilen.

Lossere omgangsvormen staan los van het volume aan kunstbeoefening. Er is althans geen reden om te veronderstellen dat hierin een aanleiding ligt meer of minder (intensief) aan kunstbeoefening te gaan doen. Evenmin lijkt er een verband te zijn met de discipline of het genre waarvan een kunstbeoefenaar in de ban is of met de ambitie en motivatie waarmee men die discipline of dat genre beoefent.

Lossere omgangsvormen staan wel op gespannen voet met een hiërarchische meesterleerling relatie. Dit hoeft geen afname van het volgen van lessen te betekenen, maar zal wel de leersituatie beïnvloeden. Overdracht krijgt meer het karakter van coaching dan van onderricht, de lesaanbieder meer de rol van maatje dan van meester. Dit kan betekenen dat de formules van workshops of open ateliers, waar men zelfstandig aan de slag kan, en desgewenst om begeleiding kan vragen, terrein wint ten opzichte van meer formele lessituaties. Ook peer education zal aan belang winnen. Verenigingen voegen zich naar deze omgangsvormen of verliezen terrein.

Een groeiende voorkeur voor lossere organisatievormen houdt geen verband met de keus al dan niet aan kunstbeoefening te doen, noch met de voorkeuren daarbinnen. Wel betekenen lossere smaakvoorkeuren een grotere voorkeur voor precies die kunstvormen waarin lossere organisatievormen gebruikelijk zijn, maar dat is niet het directe gevolg van die organisatievormen. Ook motivaties en ambities staan los van een verschuiving richting lossere verbanden.

Zo'n verschuiving heeft wel consequenties voor lesdeelname en lidmaatschap. Het beïnvloedt, net als lossere omgangsvormen, het karakter van de leersituatie. Een voorkeur aan lossere organisatievormen zal traditionelere lesvormen en verenigingsverbanden terrein doen verliezen aan informelere settings. Mogelijk weten instellingen en verenigingen hierop in te spelen door informeel aandoende activiteiten te bieden, mogelijk winnen informeel ogende maar op de keper beschouwd commerciële workshops en open ateliers terrein.

Resumerend heeft informalisering in de kunstbeoefening vooral betrekking op de vormgeving. Het volume van kunstbeoefening staat er geheel los van en de voorkeuren worden slechts deels geraakt, namelijk daar waar lossere smaakvoorkeuren tot andere genrevoorkeuren leiden en in het verlengde daarvan tot andere ambitieniveaus. Informalising heeft vooral betrekking op de inhoud van de lessituatie en het

verenigingsleven. Daar zal men zich geconfronteerd zien met voorkeuren voor lossere genres, omgangsvormen en organisatievormen. Naarmate lesaanbieders en verenigingen er minder in slagen daarop een antwoord te formuleren, leidt dit tot meer peer education en meer kunstbeoefening in informele verbanden.

6 Intensivering en kunstbeoefening

Intensivering

Intensivering verwijst naar de groeiende betekenis van de belevingscomponent in het leven. Het ambitieniveau stijgt. Men wil meer uit het leven halen. Dat ‘meer’ krijgt zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve invulling: men wil van een groter aantal en van meer intense dingen deelgenoot zijn. Vermaak geldt daarbij als maat der dingen: het moet wel leuk zijn (Zijderveld 1983; Schnabel 2000, 2004). Het grote belang van die belevingscomponent is verwant aan individualisering, in de zin dat het individu en de individuele beleving steeds meer centraal komen te staan. De onder individualisering gerangschikte opkomst van een klanthouding is verwant aan het groeiende belang van het eigen gevoel als ijkpunt en van gemakelijkheid als criterium. Wat niet aan die individuele verwachtingen voldoet, ruilt men in dit ‘consumentistisch ethos’ sneller in voor een aantrekkelijker alternatief (Zijderveld 1983).

De belevingscomponent staat haaks op het wel als protestants geduide ethos van spaarzaamheid en productiviteit dat aan de succesvolle opkomst van het kapitalisme ten grondslag ligt (Weber 1987), maar ligt in lijn met het romantische ethos van hedonisme, vanouds de tweede pijler onder het kapitalisme (Campbell 1987; Barber 2007). Dankzij de welvaartsstijging kan menigeen puritanisme paren aan plezier. De voorheen kleine ‘leisure class’ (Veblen 1979) omvat inmiddels bijna de hele bevolking. Anders dan de bevoorrechte klasse van weleer, moet de moderne consument echter flink werken om het gewenste consumptieniveau te bereiken en is men niet gericht op het etaleren van verfijning maar op het bevredigen van individuele behoeften (Van den Broek en De Haan 2000). In Angelsaksische literatuur is deze consument getypeerd als de bobo oftewel ‘bourgeois-bohemian’, met als motto ‘work hard, play hard’ (Brooks 2000). Men combineert onbekommerd burgerlijke deugden met de geneugten van het leven (De Hart 2005). Hard werken en intens genieten, onverzadigbare werklust en dito consumptielust, zijn te zien als uitingen van dezelfde hang naar beloning en erkenning (Ter Borg 1996). Naast, wellicht zelfs in plaats van, de positie in het productieproces is voor velen de positie in het consumptieproces maatgevend voor de identiteit (Bocock 1998). Dit sluit nauw aan bij de eerder genoemde wijze waarop men zich in contactadvertenties aan de hand van vrijetijdsvoorkeuren presenteert (Zeegers 1998).

De combinatie van welvaartsstijging en culturele revolutie in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw heeft uiteindelijk meer een ethos van consumptie dan een post-materiële oriëntatie tot gevolg gehad (Van den Broek en De Haan 2000). Voorop staan niet creatieve ontwikkeling, zelfontplooiing, sociale verbondenheid en esthetische voldoening, maar genotzucht en consumptie. Ook het in die decennia snel aan gezag winnende ideaal van vrouwenemancipatie, in eerste instantie vooral vertaald als emancipatie op de arbeidsmarkt, kan inmiddels moeilijk los gezien worden van het ethos van consumptie. Een dubbel of minimaal anderhalf inkomen is alleszins functioneel aan het opschroeven en bevredigen van een royaal consumptieniveau (een leuk huis, leuke dingen voor de kinderen, leuke reisjes). Als logisch uitvloeisel van de opmars

van vrouwen op de arbeidsmarkt besteedt een doorsnee gezin nu meer tijd aan betaald werk dan voorheen. Er is sprake van een gestage overgang van kostwinnersmodel naar 'anderhalfverdienersmodel', waardoor men het in het algemeen drukker kreeg. Onder de potentiële beroepsbevolking (mensen in de leeftijd van 20 tot 65 jaar) daalde het aantal uren vrije tijd in twee decennia circa vijf uur per week (Breedveld et al. 2006). Noch het ideaal van de emanciperende vrouw noch de noodzaak van een grotere arbeidsdeelname hebben aan kracht verloren. Die noodzaak vloeit inmiddels niet alleen voort uit het consumptieve verwachtingsniveau, maar ook uit de financiering van de aanstaande vergrijzing van de samenleving. Arbeidsmarkt- en emancipatiebeleid zijn er beide op gericht dat meer mensen meer uren gaan werken. De afname van het aantal uren vrije tijd onder de potentiële beroepsbevolking lijkt daarmee allerminst ten einde.

Eén en ander viel samen met de genoemde verzelfstandiging van de vrije tijd, met de opkomst van een professioneel en commercieel opererende dienstensector (Mommaas et al. 2000). Een vrijetijdsmarkt kwam tot ontwikkeling, de zuilen traden terug als ceremoniemeesters (Vuijsje en Wouters 1999). De overheid bemoeit zich weinig met de vrije tijd, afgezien van het stimuleren van cultuur- en sportdeelname, het financieren van een publieke omroep en het afremmen van bewegingsarmoede, uitgaansgeweld en (overmatig) gebruik van genotsmiddelen. De verzelfstandiging van de vrije tijd kreeg vooral gestalte in de vorm van een vrijetijdsmarkt. Sommige marktpartijen bieden rust. Vaker, beeldbepalender in elk geval, bestaat het aanbod echter uit prikkelende ervaringen. Dit sluit aan bij de vraag naar een intense beleving die bij grootschalige festivals en evenementen soms juist in tijdelijke massaliteit wordt genoten.

Het aantal vrij besteedbare uren daalde en het vrij besteedbaar inkomen groeide, net als het aantal opties waaruit men op de vrijetijdsmarkt kan kiezen. Nieuwe loten aan die stam zijn games, stedentrips, wellnesscentra en overdekte skibanen (daarvan zijn er nergens ter wereld zo veel als in Nederland). Zoals onder informalisering is vermeld, was er behalve kwantitatieve groei ook kwalitatieve 'ontschotting' waardoor kunst niet langer als 'van een andere orde' wordt beschouwd en daardoor niet langer directe concurrentie van andere vormen van vrijetijdsbesteding aan zich voorbij ziet gaan. Het aantal vrijetijdsopties is groot en de zichtbaarheid ervan is hoog, via directe en indirecte reclame in tijdschriften en de stroom aan informatie op internet. Gegeven het hoge ambitieniveau loopt men in de meerkeuzemaatschappij niet alleen het risico van een zekere frustratie over alle opties die men niet heeft kunnen verzilveren, maar ook dat van een zekere keuzestress (Breedveld en Van den Broek 2003, Schwarz 2004). Men wil regisseur van het eigen leven zijn en is dus ook verantwoordelijk voor een niet zo kleurrijke invulling daarvan. Daarbij heeft het criterium van vermakelijkheid aan gewicht gewonnen, het leven vanuit de eigen gevoelswereld werd belangrijker (Schnabel 2009). Een vrijetijdsactiviteit moet leuk zijn, op straffe dan men uitziet naar een andere optie. Dat 'leuk' beslaat meerdere dimensies: een passieve dimensie van ontspanning en een actieve dimensies rond respectievelijk ontplooiing, vrijheid en sociale contacten (Van den Broek 2005).

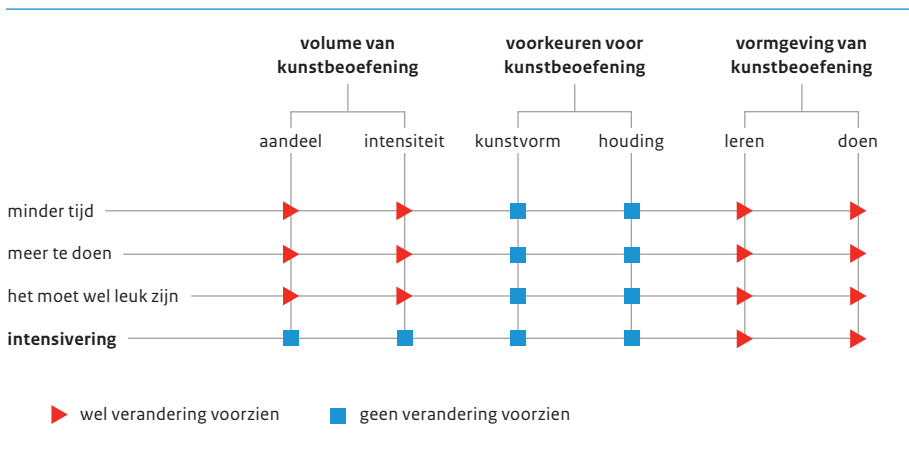

Intensivering in de kunstbeoefening

Om zicht te krijgen op de betekenis van intensivering in de kunstbeoefening komen drie concrete aspecten van een intensiever leven in relatie tot kunstbeoefening aan de orde: ‘minder tijd’, ‘meer te doen’ en ‘het moet wel leuk zijn’. Anders dan bij individualisering en informalisering komen de mogelijke effecten van intensivering op kunstbeoefening (schema 6) niet per ontwikkeling (per rij) maar per aspect van kunstbeoefening (per kolom) ter sprake. Die effecten zijn per kolom vaak hetzelfde (deelname uitgezonderd), al staat de achterliggende redenering steeds op zichzelf.

Schema 6

Intensivering en veranderingen in de kunstbeoefening

Doordat men bij een krappere vrijetijdsbudget (‘meer werk’) ook nog plaats moet maken voor nieuw vrijetijdsaanbod (‘meer te doen’), is te verwachten dat bestaande vrijetijdsactiviteiten een veer moeten laten. Een afname van het volume aan kunstbeoefening ligt voor de hand, omdat het aandeel beoefenaars afneemt en/of de beoefenaars daarvoor minder tijd vrijmaken. Toch is een afnemend volume van kunstbeoefening hier per saldo niet de verwachting. Mensen hebben, althans in de potentiële beroepsbevolking, weliswaar minder vrije tijd waarin zij meer dan voorheen willen doen, maar kunstbeoefening in de vrije tijd biedt bij uitstek het soort intense beleving of ervaring (Csikszentmihalyi 1997; Layard 2005) dat zij zoeken. Er gaat wel een negatief effect uit van tijdsdruk en vrijetijdsaanbod, maar daar staat een positief effect van de hang naar leuke en intense ervaringen tegenover. De effecten vallen naar verwachting tegen elkaar weg, al is dat een met onzekerheid omgeven vooruitblik. Wel bestaat er enige empirische evidentie: tussen kunstbeoefening en tijdsdruk bestaat althans geen negatieve samenhang (Van den Broek 2010a). Wie gepassioneerd een kunstdiscipline beoefent, vindt daar blijkbaar de tijd voor; kunstbeoefenaars kijken vooral minder lang televisie. Per saldo is consolidering van het volume aan kunstbeoefening derhalve de verwachting. Wanneer

men intense beleving minder gaat zoeken in de consumptie van wat anderen bedachten en meer in de productie van eigen hand (de zojuist genoemde ontplooiingsdimensie), is bovendien niet uitgesloten dat intensivering juist in vermeerderde kunstbeoefening tot uiting komt.

In eerste instantie lijkt het dat de ene kunstdiscipline zich meer leent voor een intensieve beleving dan de andere en dat binnen disciplines het ene genre intensere ervaringen biedt dan het andere. In tweede instantie blijkt echter al snel dat dit een archimedisch punt veronderstelt van waaruit men kan bepalen hoe intens de beoefening van disciplines en genres is. Dat punt is er niet. De één zal zich kunnen verliezen in dans en de ander in gamedesign, de één in opzwevend musiceren en de ander in verstild aquarelleren. De mate van intensiteit van ongeacht welke vorm van kunstbeoefening is 'in the eye of the beholder'. Daarom is hier geen effect van intensivering op de voorkeuren binnen de kunstbeoefening voorzien. Veranderende voorkeuren voor disciplines en/of genres vloeien voort uit veranderende smaakvoorkeuren, niet uit het zoeken naar intensiteit. Vanuit tijdsdruk kan men beredeneren dat sommige disciplines of genres zich meer dan andere lenen voor beoefening tijdens plotseling vrijvallende gaatjes in de agenda. Activiteiten die enige doorloop of enige regelmaat vergen, lopen het risico voor minder veel-eisende kunstzinnige hobby's te worden ingeruild. In het verlengde van de vaststelling dat mensen die met enige passie hun kunstdiscipline beoefenen daarvoor tijd vrijmaken, ligt echter ook een uitruil tussen disciplines of genres om redenen van temporele schaarste niet erg voor de hand.

Het tweede aspect van de voorkeuren binnen kunstbeoefening is dat van de ambities en motivaties waarmee mensen aan kunstbeoefening doen. Omdat kunstbeoefening de beoefenaars een intense ervaring biedt, ligt het niet voor de hand dat die ambities en motivaties ondergraven worden. Intensivering zal men deels zoeken in consumptie van heftige belevenissen, maar kan onder kunstbeoefenaars ook de vorm aannemen van sterkere ambities om een kunstvorm goed te leren beheersen of in de motivatie dat het zo'n bijzondere ervaring is om alleen of samen met anderen iets tot stand te brengen.

De onderscheiden aspecten van intensivering hebben wel invloed op de vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd. De combinatie van minder tijd en meer andere activiteiten vergroot het coördinatievraagstuk bij het agenderen van activiteiten, eens te meer met het oog op de agenda's van andere gezinsleden. Dit maakt het lastiger om vaste momenten voor kunstbeoefening te reserveren en vergt meer flexibiliteit en diversiteit in tijden en vormen van kunstbeoefening. Mogelijk resulteert dit in kleinere aandelen lesnemers en leden, zeker naarmate het aanbod van lesaanbieders en verenigingen weinig flexibel en divers blijkt.

De hang naar intense ervaringen, naar ervaringen die tegemoetkomen aan de zelf gekozen definitie van leuk, vraagt waarschijnlijk om een andere inhoud van les en verenigingsleven, bijvoorbeeld in de vorm van prikkelende workshops (grote namen, op locatie, gecombineerd met ander vrijetijdsaanbod). Deze tendens wordt mede aangejaagd door detraditionalisering en informatisering: medialisering van kunstbeoefening zal het verwachtingsniveau over de deelname aan georganiseerde kunstbeoefening

opschroeven. Een andere vorm kan inpassing van de eigen kunstbeoefening in evenementen met een zekere uitstraling zijn. Het is niet uitgesloten dat zich andere aanbieders op deze markt aandienen, bijvoorbeeld hotelketens en vakantieparken die zich nadrukkelijk(er) met creatieve weekends en kunstzinnige mid-weeken gaan profileren. Bij een voldoende open houding liggen daar dan ook voor lesaanbieders en verenigingen kansen.

De mogelijke doorwerking van intensivering in de kunstbeoefening laat zich kort samenvatten. Tegengestelde krachten laten per saldo het volume aan kunstbeoefening ongemoeid. De voorkeuren daarbinnen zijn ongevoelig voor intensivering, maar de vormgeving ervan wordt wel hierdoor geraakt.

7 Internationalisering en kunstbeoefening

Internationalisering

Pas met de naoorlogse welvaartsstijging is vrijwel ieders leefstijl onder invloed van internationale standaards en trends komen te staan. In de vrije tijd komt dit tot uitdrukking in de democratisering van een onder elites al langer bestaande internationale horizon: de oriëntatie op de haute couture van buitenlandse modehuizen, de hoge cultuur van de internationale canon en de *grand tour* langs klassieke bestemmingen, vooral in Italië. De welvaartsstijging geeft ieders leven een internationaal cachet. Men reist en masse naar mediterrane landen en verder, waarbij hoogtepunten van de cultuurgeschiedenis geduchte concurrentie ondervinden van genoegens van de mediterrane strandcultuur. Men kleedt zich conform de laatste internationale vrijetijdsmode, veelal gelieerd aan internationaal populaire sporten en muziekstijlen. Formats van televisie-entertainment kennen met minimale aanpassingen een internationale verspreiding. De lange ketens van afhankelijkheid maken elk individu als consument deelgenoot van vrijwel alles wat de wereld biedt. De massamedia en de reclame (branding) spelen een dominante rol in het voorspiegelen van de leefstijl van de wereldburger, veelal geënt op voorbeelden uit de Verenigde Staten. Schnabel (2004) ziet hierin een bemiddelende rol van media en reclame. Dat komt overeen met de groeiende betekenis van media en reclame in de homogenisering en structurering van ogenschijnlijk strikt individuele smaakvoorkeuren waar Elchardus (2002) in zijn analyse van de symbolische samenleving op wijst, een aspect dat eerder onder individualisering ter sprake is gekomen.

Internationalisering in de kunstbeoefening

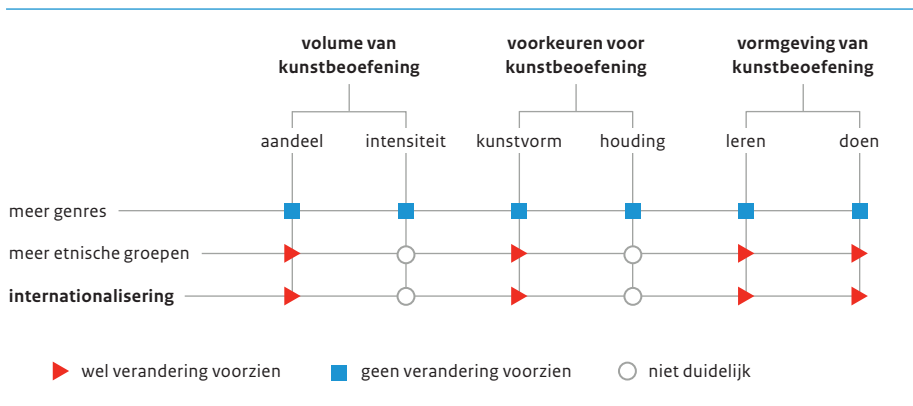
Onder internationalisering komen hier twee aspecten van de horizonverbreding aan de orde: de instroom van genres en van mensen uit oorspronkelijk uitheemse culturen (schema 7).

Voorals de populaire muziek kende een sterke groei van het aantal genres waaruit mensen kunnen kiezen. Dat gebeurde onder diverse noemers. Eén daarvan is de wereldmuziek: meer of minder aan de westerse smaak aangepast zijn onder die noemer tal van genres onder de aandacht gebracht. Langs de weg van de tegencultuur, vaak razendsnel in de mainstream opgenomen, bereikten recent rap, hiphop, en verwante dansvormen als streekdance en breakdance de Lage Landen. Voor zover de oudere garde van liefhebbers van rock en blues met enige dedain op dergelijke 'import' neerkeek, vergat zij dat de muziekstromen van hun voorkeur slechts luttele decennia eerder de Atlantische Oceaan overstaken. Internationaal aangereikte genres kunnen snel erg vertrouwd voelen en via vermenging met lokale tradities en/of dialecten zelfs een aureool van authenticiteit verwerven, dit is wel als globalisering aangeduid. Rowwen Hèze is wellicht het bekendste voorbeeld. Via de dans vonden ook tango, salsa en flamenco hun weg naar de Lage Landen. Klassieke muziek was altijd al sterk internationaal georiënteerd;

niet-ingewijden zullen zelfs de nodige moeite hebben een Nederlandse componist te noemen. Ook beeldende kunst, theater, film en literatuur kennen van oudsher een sterke internationale oriëntatie, evenals van meet af aan de wereld van game- en web-design. Internationalisering van kunstdisciplines en genres is dus gemeengoed (djembé, tango, ...). Er is derhalve nauwelijks een effect van internationalisering op de kunstbeoefening in de vrije tijd te verwachten, hoogstens de ontdekking van niches rond nieuwe genres maar daar gaat geen grote verandering (meer) van uit.

Schema 7

Internationalisering en veranderingen in de kunstbeoefening

Anders ligt het bij internationalisering in de vorm van de instroom van mensen uit andere culturen. Het gaat daarbij niet zozeer om nieuwe Nederlanders met een westerse culturele achtergrond. Zij ondervinden hooguit een taalachterstand bij het spelen van Nederlandstalig repertoire (toneel, liedjes, enz.), maar putten verder grotendeels uit dezelfde bronnen van gecanoniseerde en/of populaire westerse cultuurproducten. Oost-Europeanen grijpen mogelijk meer terug op elementen uit de volkscultuur. Anders is het bij nieuwe Nederlanders met een niet-westerse culturele achtergrond. Zij putten niet uit dezelfde westerse culturele bronnen. Hun aantal is sterk gegroeid en zal door migratie en geboortes blijven groeien, volgens het CBS van ruim 1,8 miljoen in 2010 naar krap 2,5 miljoen in 2030 (www.statline.cbs.nl). Dit is een toename met 35%, een snellere groei dus dan de 5% algehele bevolkingsgroei. In 2030 heeft één op de zeven ingezetenen een niet-westerse achtergrond. Hun kunstbeoefening is dan nog steeds niet maatgevend voor 'de gemiddelde' kunstbeoefening in de vrije tijd in Nederland, maar legt wel steeds meer gewicht in de schaal, zeker in de grotere steden waar de meerderheid van hen woont.

Complicerende factor in dit verband is dat de eerder besproken verzelfstandiging van kunst tot een autonoom veld met eigen esthetische opvattingen een ontwikkeling is die buiten de westerse wereld minder opgang heeft gemaakt. Vaker dan in het Westen is kunst daar ingebed in het sociale en religieuze leven. Dat heeft gevolgen voor de individuele beleving van kunstbeoefening. Beschouwt iemand zich als kunstbeoefenaar in de

vrije tijd of als kunstbeoefenaar ten behoeve van een sociaal of godsdienstig of sociaal gebruik? Het beïnvloedt ook de sociale en organisatorische vormgeving van kunstbeoefening. Is iemand lid van een amateurkunstvereniging of doet men iets kunstzinnigs bij de moskee? Volgt iemand les of leert men in familiekring te musiceren? In het onderzoek naar kunstbeoefening in de vrije tijd in Nederland zijn dit nog onderbelichte zaken. Wat kan wel worden gezegd over het effect van het groeiend aandeel mensen die zelf, of wier (groot)ouders, uit een ander deel van de wereld afkomstig zijn? Bekend is dat het aandeel kunstbeoefenaars met name onder de eerste generatie nieuwe Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst de helft lager is dan onder autochtonen, en de organisatiegraad van die beoefenaars zelfs maar een kwart van die van de autochtone beoefenaars (Van den Broek 2008). De hier geboren tweede generatie benadert de aandelen kunstbeoefenaars onder autochtonen, maar dat beeld is wel vertekend doordat die tweede generatie aanzienlijk jonger is dan de gemiddelde autochtoon. Bij gelijke sociaal-demografische kenmerken, waaronder leeftijd, blijft ook de kunstbeoefening van de tweede generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij die van autochtonen achter. Antilliaanse Nederlanders onderscheiden zich in hun deelname aan kunstbeoefening niet van autochtonen. Bij Surinaamse Nederlanders verschilt in dit opzicht alleen de eerste generatie van autochtonen.

In de toekomst zal een zekere instroom van eerste generatie niet-westerse migranten blijven bestaan. Ook door hogere geboortecijfers groeit het aandeel mensen met een niet-westerse achtergrond. Vanwege hun lagere deelname aan kunstbeoefening, gaat van beide ontwikkelingen een dalend effect uit op het aandeel kunstbeoefenaars onder de bevolking als geheel. Landelijk gaat dat om een bescheiden effect, in de grotere steden weegt het aanzienlijk zwaarder in het toekomstbeeld.

Of en in welke mate de intensiteit van de kunstbeoefening en de ambities en motivaties om aan kunstbeoefening te doen bij mensen met een niet-westerse achtergrond verschillen van die van autochtonen is onbekend. Om die reden blijft voor deze aspecten een blik in de toekomst achterwege. In genrevoorkeuren zal het groeiend aandeel mensen met een niet-westerse achtergrond tot een toename van de onder hen geliefde disciplines en genres leiden.

Tenzij de van oorsprong autochtone instellingen en verenigingen plotseling een enorme aantrekkingskracht op niet-westerse migranten en hun nakomelingen hebben, zal er geen effect zijn op lesdeelname en organisatievormen. Informele kennisoverdracht, in familieverband of van 'peers', zal aan belang winnen. De urban culture kent de mc, de 'master of ceremony', een status die niet op formele scholing berust maar op verworven reputatie. Ook de organisatievormen waarin mensen met een niet-westerse achtergrond hun kunstbeoefening vormgeven zullen meer gewicht in de schaal gaan leggen. Daarover is overigens nog weinig bekend. De indruk is dat het vaker informele organisatievormen betreft.

De instroom voor genres uit andere culturen heeft zijn uitwerking gehad en zal naar verwachting geen veranderingen in de kunstbeoefening meer met zich meebrengen. De verdere groei van het aandeel mensen met een andere culturele achtergrond zal wel voelbaar blijven. Het ziet er naar uit dat dit een drukkend effect zal hebben op

het aandeel kunstbeoefenaars, dat de binnen niet-westerse groepen geliefde genres (traditioneel of juist uit de hoek van de tegencultuur) de wind in de zeilen krijgen en dat kunstbeoefening meer in het teken van peer education en informele settings komt te staan.

8 Informatisering en kunstbeoefening

Informatisering

Informatie en geïnformeerdheid (informacy) winnen aan belang. Menig een heeft werk dat daar een beroep op doet, de Nederlandse economie drijft er in niet onbelangrijke mate op. In het onderwijs verschuift het accent van het verwerven van kennis naar het verwerken van kennis. Ook buiten werkvloer en onderwijs zijn informatie en geïnformeerdheid van belang. Digitale technieken als mobiele telefonie en internet-toepassingen (e-mail, chatten, community's, social networks) zijn nauwelijks meer uit het onderhouden van contacten en netwerken weg te denken. In informatiestromen, ook over vrijetijdsactiviteiten, neemt internet een belangrijke plaats in, naast en ten koste van massamedia als televisie en het geschreven woord, jaarbrochures van culturele instellingen inbegrepen.

Aanvankelijke verschillen in toegang tot digitale technieken en in de basisvaardigheden om daar mee om te gaan slonken snel. Algemeen heeft de opvatting postgevat dat de digitale kloof een tijdelijk fenomeen was of is en dat iedereen online is of dat spoedig zal zijn. Verschillen in de toegang tot digitale informatie berusten op verschillen in handigheid met de nieuwste software en in de hang naar gadgets en nieuwste snufjes, niet op een wezenlijke of onoverbrugbare kloof in die toegang. Iets anders ligt het bij verschillen in de mogelijkheid om met die informatie om te gaan. Over die geïnformeerdheid (informacy) zijn bezorgde geluiden te horen, waarbij met name de vraag gesteld wordt of iedereen wel over voldoende mediawijsheid beschikt (Raad voor Cultuur 2005). De vrees bestaat dat achterstanden in de omgang met nieuwe media minder snel verdwijnen dan ongelijke toegang tot die media. Verschillen in geïnformeerdheid zijn niet los te zien van verschillen in opleidingsniveau, van oudsher een van de belangrijkste voorspellers van culturele interesse en volgens Elchardus (2004) een van de belangrijke mechanismen van sociale controle 'nieuwe stijl' in de symbolische samenleving.

Informatisering is moeilijk los te zien van de vier andere 'i's': individualisering, informatisering, intensivering en internationalisering.. Informatisering stelt mensen in staat om zich onafhankelijk van anderen te informeren, om al chattend en twitterend met deze en gene te communiceren, om zich online in de 'lichte verbanden' van community's te begeven en om opwindende games te spelen of sites te bezoeken waarbij landsgrenzen nauwelijks een rol spelen.

Informatisering in de kunstbeoefening

Om greep te krijgen op de doorwerking van informatisering in kunstbeoefening in de vrije tijd zijn vijf aspecten van informatisering onderscheiden: de verdere stijging van het opleidingsniveau van de bevolking, de groei van de digitaal beschikbare informatie, de verspreiding van geavanceerde software, de opmars van digitale communicatie en het ontstaan van virtuele community's (schema 8).

Schema 8

Informatisering en veranderingen in de kunstbeoefening

Het onderwijsniveau van de bevolking is de afgelopen decennia flink gestegen. Deze trend zal door het proces van cohortvervangning nog wel enige tijd aanhouden, omdat recentere cohorten gemiddeld nog altijd hoger zijn opgeleid dan eerdere cohorten. Het is een sociologische wetmatigheid dat men meer belangstelling voor kunst aan de dag legt naarmate men meer opleiding genoten heeft. Het gestegen opleidingsniveau doet daarom een groei van de culturele belangstelling verwachten, een verwachting die tot op heden echter niet is ingelost. De onderwijsexpansie in de tweede helft van de vorige eeuw had geen culturele expansie tot gevolg. De toegenomen concurrentie om de schaarsere vrije tijd stond die in de weg. Om iedere eenheid vrije tijd is meer concurrentie: kwantitatief door het afscheid van het kostwinnersmodel en het groeiende aanbod op de vrijetijdsmarkt, kwalitatief door de erosie van de culturele canon (zie eerder bij intensivering en informalisering). De groeiende competentie om aan cultuur te doen is niet verzilverd door de groeiende competitie (intensivering) om in de beschikbare tijd iets anders te doen (Knulst 1992; Van den Broek en De Haan 2000). Dat neemt niet weg dat een stijging van het onderwijsniveau een positief effect op het aandeel kunstbeoefenaars heeft. Dat geldt in nagenoeg gelijke mate voor alle disciplines, er is geen aanleiding voor enkele disciplines in het bijzonder een effect te verwachten.

Niet alleen de onderwijsdeelname maar ook het onderwijsaanbod verandert. Zo kreeg cultuureducatie met ckv een grotere plek in het curriculum. De komende decennia groeit de uitstroom van mensen die dat onderwijs genoten hebben. Over de kans dat de groeiende aandacht voor kunstzinnige vorming in het onderwijs later in de levensloop tot meer kunstbeoefening leidt is veel onzeker. Alleen van een zeer intensieve kunstbeoefening op school wordt een dergelijk effect verwacht (Beekhoven et al. 2010). De opkomst van brede scholen is eveneens van belang. Die scholen bieden kinderen extra

kennismaking met kunstbeoefening. Brede scholen winnen terrein, en daarmee groeit het aantal kinderen dat langs die weg met kunstbeoefening kennismaakt. Die extra aandacht is er echter ook voor andere zaken, zoals techniek, sport en natuur. Het is daarom geen uitgemaakte zaak dat cultuur, en daarbinnen kunstbeoefening, meer dan andere velden in de vrije tijd profiteert van de opkomst van brede scholen. Het volume van kunstbeoefening in de vrije tijd zal dus geen invloed ondervinden van veranderend onderwijs. Hetzelfde geldt voor de voorkeuren binnen die kunstbeoefening. Er is geen reden te veronderstellen dat meer onderwijs invloed heeft op intensiteit van de deelname, op keuzes voor disciplines of genres of op de motivatie en ambitie om een kunstdiscipline te beoefenen.

De vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd zal evenmin door meer of ander onderwijs veranderen. Sommige kinderen zullen na de kennismaking met kunstbeoefening op school geïnteresseerd zijn geraakt, zich verder in hun kunstzinnige hobby willen verdiepen en zich in het verlengde daarvan eventueel aanmelden voor les of aansluiten bij een vereniging. Voor anderen zal de kennismaking op school in de plaats komen van een kortdurende kennismaking die anders langs de band van tijdelijke lesdeelname of lidmaatschap had plaatsgevonden. Er is geen reden aan te nemen dat de uitkomst van deze twee tegengestelde bewegingen per saldo positief of negatief zal zijn, al schuilt hier enige onzekerheid in.

Wat wel in de lijn der verwachtingen ligt, is dat lesaanbieders, en mogelijk ook verenigingen, zich (nog) meer binnen ckv en binnen de extracurriculaire activiteiten van brede scholen zullen gaan profileren. Of dat gebeurt, in welke mate, en met welke gevolgen, zijn vragen die buiten deze verkenning vallen. Hier ligt de focus op de betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor het gedrag van individuen, niet op een andere organisatorische invulling van onderwijs noch op kansen die dat cultuureducatieve instellingen en verenigingen voor kunstbeoefening al dan niet biedt. Dat dit buiten het kader van deze verkenning valt, neemt uiteraard niet weg dat de (her)inrichting van cultuureducatie binnen (brede) scholen voor het veld van de kunstbeoefening van groot belang is. De toekomst van cultuureducatieve instellingen lijkt sterk met de school van de toekomst verbonden (zie hoofdstuk 10).

Internet is een almaar uitdijende vindplaats van informatie, ook van informatie over kunstbeoefening. Wie popliedjes wil naspelen, googelt al snel teksten en gitaartabs of bladmuziek bij elkaar. Wie een instrument wil leren bespelen, vindt zowel geschreven instructiemateriaal als filmpjes waarin men, al dan niet tegen betaling, de basisbeginselen krijgt uitgelegd (bijvoorbeeld www.onlinemuziekschool.nl). Ook biedt internet de mogelijkheid om gelijkgezinde muzikanten te recruteren (bijvoorbeeld www.muzikantenbank.net). Dit geldt ook voor andere disciplines. Deze groeiende vindplaats van informatie over kunstbeoefening verlaagt de drempel om aan kunstbeoefening te gaan doen. Toch is niet te verwachten dat dit een grotere deelname aan kunstbeoefening tot gevolg heeft. Ten eerste gaat interesse veelal juist aan de behoefte aan informatie vooraf. Ten tweede geldt de groeiende beschikbaarheid van informatie niet alleen voor kunstbeoefening, maar ook voor willekeurig welke andere vorm van vrijetijdsbesteding, zoals zelf bier brouwen (zie www.zelfbierbrouwen.com, maar ook

films op www.youtube.com). Omdat de grotere toegankelijkheid van informatie niet uitsluitend kunstzinnige hobby's betreft, geeft het de kunstbeoefening geen voorsprong op andere hobby's. Wie een kunstzinnige hobby heeft, vindt op internet gemakkelijk informatie van zijn of haar gading, maar het ligt niet voor de hand dat dit hem of haar tot een intensievere beoefening van die hobby aanzet.

Binnen kunstbeoefening is de toename van informatie niet bij bepaalde disciplines of genres groter dan bij andere. De beschikbaarheid van veel informatie appelleert evenmin meer aan bepaalde motivaties of ambities. Er is daarom geen uitwerking op de voorkeuren binnen de kunstbeoefening in de vrije tijd te verwachten.

Anders ligt het bij de vormgeving van de kunstbeoefening. Traditionele vormen van leren zullen er de invloed van ondervinden. Traditionele wegen tot informatie als boek en bibliotheek boeten erdoor aan belang in, getuige het nu al sterk teruggelopen aantal uitleningen van bladmuziek in bibliotheken (Ensink et al. 2010a). Wie zich op een discipline wil oriënteren, zal niet als eerste aan introductielessen of workshops voor beginners denken, maar zich eerst goed informeren op internet of een poging wagen via games als Guitar Hero. Dit zal de toeloop van beginners afremmen. Ook betekent het dat degenen die zich wel nieuw bij een lesaanbieder melden, dat doen met enige zelf bijeengeraapte kennis, mogelijk met zelf aangeleerde fouten inclusief. De beschikbare informatie op internet kleurt bovendien hun verwachtingen over de inhoud van les en lesmateriaal. De filmpjes op internet scheppen gemedialiseerde verwachtingen over de wijze van instructie, de didactische vaardigheden van docenten en de outillage van de lesruimte. Lesaanbieders krijgen te maken met reacties als 'ja, maar op internet ...'. Bovendien zullen digitaal instructiemateriaal en het thuis kunnen terugzien van de les een deel van het verwachtingspatroon zijn. Het ontbreken hiervan zal als een verrassing, zo niet als een teleurstelling worden ervaren. Ook lijkt de teleurstelling ingebakken dat het aanleren van basisvaardigheden meer geduld en toewijding vergt dan de filmpjes op internet doen vermoeden. Waar kennisoverdracht minder via het les nemen dan via het beoefenen in verenigingsverband verloopt, geldt voor de verwachtingen waarmee men zich bij een vereniging meldt hetzelfde. De toename van de beschikbare informatie op het internet heeft echter vooral invloed op de toeloop naar en de verwachtingen rond lesdeelname.

Op internet circuleert behalve steeds meer informatie ook steeds meer software. Een deel van die software is de grondstof van kunstbeoefening in de vrije tijd. Grotere beschikbaarheid van geavanceerde software zal gedigitaliseerde kunstvormen extra glans verlenen, zeker met aansprekende voorbeelden als het in korte tijd miljoenen keren bekeken filmpje 'What's in the box' over een nucleaire ramp in Nijmegen (www.youtube.com). Filmclub Upload Cinema vertoont de beste virals (op internet populaire filmpjes) in het filmtheater (www.uploadcinema.net). Wellicht maakt dit kunstbeoefening als zodanig aantrekkelijker, maar het zal vooral een verschuiving van belangstelling binnen de kunstbeoefening betekenen, met name voor de beeldende disciplines waar reeds sprake is van een verschuiving van traditionelere naar modernere mediatechnieken. De digitale genres zijn bij uitstek *DIY*-genres, de ontwikkeling hiervan drijft soms mede op software-innovaties die liefhebbers aan het reeds beschikbare arsenaal technieken

toevoegen. Sites zijn niet alleen een vindplaats van informatie. Zo is www.blender.com een community op basis van de wiki-formule: beginners vinden er *manuals* en *tutorials*, gevorderden kunnen er informatie uploaden. De site van het veel bekeken '405', een filmpje over een lijnvliegtuig dat bovenop een auto op een snelweg nabij Los Angeles landt (www.405themovie.com), geeft tekst en uitleg over 'the making of' (voorbeelden ontleend aan Beerekamp 2009 en Kamphuis 2009).

Binnen de kunstbeoefening brengt dit aspect van informatisering enige herschikking van voorkeuren voor disciplines en genres teweeg. Ambities en motivaties worden er niet door geraakt, intensiteit van beoefening evenmin. De vorm van kunstbeoefening ondervindt er wel invloed van. Een grotere toeloop naar deze disciplines en genres betekent een grotere populariteit van kunstvormen die weinig formele les- of organisatievormen kennen.

Digitale media in het algemeen en internet in het bijzonder winnen voorts aan belang op het vlak van de onderlinge communicatie. In dat opzicht is IT voor de jongste helft van de bevolking al een volkomen natuurlijk deel van de leefomgeving. Men houdt elkaar met sms'en, bloggen, chatten en twitteren op de hoogte van wat men doet, meemaakt en ervaart. Toch heeft de toegenomen (digitale) communicatiedichtheid geen effect op het volume van en de voorkeuren binnen de kunstbeoefening in de vrije tijd. IT is een middel om al dan niet hierover te communiceren, maar het maakt kunstbeoefening te midden van andere vormen van vrijetijdsbesteding niet meer of minder geliefd. Het voorbeeld van zelf bier brouwen nog even vasthoudend, ook daarover wordt op fora informatie uitgewisseld (www.nhcbierforum.yourbb.nl).

Opnieuw is er echter wel een effect op lesdeelname en organisatievormen van de kunstbeoefening in de vrije tijd. Kunstbeoefenaars vinden op het internet niet alleen informatie over hun kunstzinnige hobby, maar staan via internet ook met elkaar in contact. Beoefenaars die voorheen van elkaars bestaan en activiteiten niet wisten, kunnen er informatie uitwisselen, elkaar tips geven, elkaars werk zien, horen of lezen, en daarop reageren (Ensink et al. 2010a). Internet is voor menigeen die in de vrije tijd muziek maakt, beeldend bezig is of schrijft, en uiteraard het meest voor degenen die mediale kunstvormen beoefenen, tot een belangrijk forum en podium uitgegroeid (Van den Broek 2010a). Bekende sites als www.youtube.com, www.myspace.com en www.flickr.com vormen slechts het topje van de ijsberg. Enkele andere sites zijn: www.demoscene.info, www.deviantart.com, www.videoplein.kennisnet.nl, www.makezine.com, www.3dhype.com, www.blender.org, www.adobe.com/products/flashplayer, met www.flashfiles.nl als Nederlands(talige) tak (Kamphuis 2009; Schaefer 2009; Scholten 2010). Meer digitale communicatie zal niet zonder gevolgen blijven. Bij het (leren) beoefenen van een discipline is men minder op een docent of een vereniging aangewezen om feedback te krijgen, tips voor verbetering inclusief. Opnieuw bestaat er bij fysieke ontmoetingen de kans op teleurstellingen. Ook kan het de behoefte aan face-to-face reflectie op de eigen producten verminderen, omdat daarin door digitale communicatie al voorzien is. Ten slotte stelt het instellingen en verenigingen bloot aan gebruikerstevredenheid. Op internet zullen tevreden en minder tevreden cursisten en leden hun docenten respectievelijk hun verenigingen de maat nemen in de relatieve beslotenheid van mails of in alle

openheid van blogs of fora. De pro's en con's van concrete lessituaties en verenigings-activiteiten komen daardoor in de openbaarheid.

Het elkaar informeren en elkaar becommentariëren komt bij uitstek tot uiting in community's. Er zullen steeds meer grotere en kleinere community's ontstaan rond grotere en kleinere disciplines, genres en specialismen. Die vormen een bron van informatie en feedback. Reputaties worden binnen die community's gemaakt en gebroken, zowel die van individuele beoefenaars alsook die van docenten, instellingen en verenigingen. De opmars van community's is niet specifiek voor kunstzinnige hobby's, of disciplines. Het zal daarom opnieuw het volume van en de voorkeuren binnen de kunstbeoefening niet raken. Wel verminderen informatie en communicatie binnen community's de behoefte aan les en lidmaatschap. Daar staat tegenover dat virtuele contacten en organisaties op den duur ook weer face-to-face bijeenkomsten uitlokken. Die zullen dan steeds meer het karakter van peer education hebben, respectievelijk zich binnen informele settings afspelen. Community's gaan naast real life ontmoetingen een centrale rol vervullen in de kunstbeoefening in de vrije tijd. Ze zullen de plussen en minnen van cursussen, workshops en verenigingen zichtbaarder maken en een deel van de functies van kennisuitwisseling en verbondenheid overnemen.

Het ziet ernaar uit dat informatisering het volume van en de voorkeuren binnen kunstbeoefening vrijwel onaangeraakt laat, maar wel belangrijke veranderingen in de vormgeving van kunstbeoefening zal teweegbrengen. Het gestaag verder stijgende opleidingsniveau vormt een impuls tot grotere deelname aan kunstbeoefening, al ligt het aan het totale samenspel van maatschappelijke ontwikkelingen of die belofte daadwerkelijk wordt ingelost. Verdere ontwikkeling van software kan disciplines die mede of geheel op die software berusten aantrekkelijker maken en daarmee een verschuiving van voorkeuren binnen kunstbeoefening inluiden.

Maar informatisering zal vooral in de vormgeving van de kunstbeoefening sporen nalaten. Meer informatie, software, communicatie en community's zorgen voor een zekere emancipatie of empowerment van de kunstbeoefenaar. Voor instructie, materiaal, exposure, feedback (op eigen of andermans werk), discussie (over materialen en apparatuur maar ook over docenten en verenigingen) en groepsvorming vormt de digitale of virtuele wereld een belangrijke aanvulling op andere bronnen, kanalen en contacten. Die aanvulling zal deels een vervanging zijn van die oudere (lees anno 2010: huidige) structuren. En wanneer die structuren blijven bestaan, zullen ze veelal evolueren. Vooral de verdere uitbouw en adoptie van het interactieve aspect van internet (web 2.0) is hierbij van groot belang (zie het slothoofdstuk). De ophanden zijnde vergrijzing vormt, vanwege de grootte van de naoorlogse geboortecohorten, nog een poosje een rem op deze ontwikkeling. Die vergrijzing staat nog geruime tijd garant voor een aanzienlijk en actief deel van de bevolking dat weliswaar nieuwigheden omarmt, maar ook aan oudere structuren gewend en gehecht is. Tegen 2030, en zeker daarna, zal het gewicht van verdere informatisering zich echter voluit doen voelen.

9 Samenvatting: de kunstbeoefenaar van morgen

De blik vooruit

Het is woensdagmiddag drie uur, 20-03-2030. Albert uit Alphen brengt zijn dochtertje Aagje en zijn buurjongetje Ahmed terug naar school, nadat ze gedrieën gerepeteerd hebben voor de uitvoering van de voorstelling over een paar maanden in het oude vertrouwde Castellum. De voorstelling is niet alleen leuk, maar ook informatief voor de jeugd. Het gaat erover hoe Alphenaren aan het begin van de eeuw leefden. Dat was heel anders, maar dat is de kinderen niet zo makkelijk uit te leggen. De voorstelling waarin ze samen spelen, en de voorbereiding daarop, helpt daarbij. Destijds waren er nog strakke werken schooltijden, en was er nog een aparte muziekschool. Kinderen kwamen halverwege de middag van school, op woensdag zelfs de hele middag, wat een heel gedoe was voor hun ouders, vooral meestal voor hun moeders. En wie muziekles wilde, moest nog naar een aparte muziekschool of -docent. Leg dat anno 2030 nog maar eens uit.

Nu doen ze na de lunch aan muziek of kunst in hun eigen school. Of ze sporten, gaan de natuur in, of bereiden een themaweek voor. In de tweede helft van de middag praten ze daarover met hun coach en met hun collega-leerlingen, om dan nog een uurtje te rekenen. In die tijd, en 's avonds, komen andere Alphenaren naar hun school, voor les in muziek en andere kunstvormen, of om te sporten. Aagjes opa heeft er dan gitaarles, hij wil liedjes van vroegere rocksterren als Bruce Springsteen leren spelen. Albert werkt vanavond twee uur thuis om toch nog aan de acht uur werk voor vandaag te komen. Hij is dan wel vrijer in de indeling van zijn arbeidsuren dan zijn ouders dat vroeger waren, maar de schoorsteen moet wel roken.

De voorstelling waaraan ze werken zit vol dance en rap, daar was Alphen twintig jaar geleden al goed in, al was dat toen vooral verstoep op straat en op internet. Laatst hebben Aagje en Ahmed opnames gemaakt van de repetitie. Die clip staat al op de internetsite 'U-RAP-2?', en allerlei bezoekers van die site hebben al commentaar gegeven, op de manier van filmen, maar ook op de rap zelf. De pittigste reactie was van de coach 'clipmaking' van hun eigen school. Zij had al een eigen edit van hun clip gepost, zelf vinden ze die veel suffer. Dan hadden ze meer op met het commentaar van hun peers Alice uit New York en Ai_Soon uit Seoul. Die twee begrepen tenminste waar ze mee bezig waren en hadden ook nog wat tips gegeven over handige software. Voor de zekerheid hebben ze ook om commentaar gevraagd op de site van Shadex, als ouwe rot in de rapscene een gevierd Alphenaar. Daar moeten ze wel voor betalen, maar ze zijn eraan gewend dat niet alle internetdiensten gratis zijn. Daarbij, een tip van Shadex is niet alleen leerzaam maar ook vet, daar zit wel een blog in, en hij moet er toch ook van leven. Respect!

Zo zou het zo maar kunnen gaan, maar hier is afgezien van het schrijven van scenario's. In plaats daarvan is via de vijf 'i's' van individualisering, informalisering, intensivering, internationalisering en informatisering afgevinkt uit welke hoek en met welke consequenties kunstbeoefening aan verandering onderhevig kan zijn. Niet uit te sluiten is dat wie in 2030 deze tekst leest, zich verbaasd achter de oren krabt en zich afvraagt hoe het toch kan dat men destijds bij het SCP enkele ook toen al overduidelijke signalen onderschat of helemaal over het hoofd gezien heeft, terwijl men omgekeerd enkele onbeduidende details ten onrechte opblies, daarbij het nieuwtje van het moment ten onrechte voor de contouren van de toekomst houdend.

Iedere beschouwing over de toekomst is riskant, zoals geïllustreerd door de anekdote dat een denktank van IBM ten tijde van de ontwikkeling van de eerste computer dacht dat de wereldwijde behoefte aan computers welgeteld drie exemplaren zou tellen. Toch is dat risico onvoldoende reden om af te zien van reflectie op toekomstige ontwikkelingen. Menige slag werd verloren door legers die een oorlog ingingen met de wapens die de vorige oorlog hadden beslecht. Wie daarop vertrouwde, liep het risico innovaties gemist te hebben. Kunstbeoefening is een stuk vreedzamer dan oorlogsvoering, maar ook daar geldt dat degene die geen oog heeft voor wat er gaande is, er op een kwade dag achter kan komen een vraagstuk van morgen tegemoet te treden met de inzichten van gisteren. Elk van de vijf 'i's' is uitgewerkt in enkele concrete aspecten waarvan is nagegaan of en hoe die in kunstbeoefening in de vrije tijd zullen doorwerken. Eén en ander per aspect van kunstbeoefening op hoofdlijnen resumerend (de kolommen in schema 9), luidt de verwachting dat die ontwikkelingen per saldo het volume van de kunstbeoefening in de vrije tijd ongemoeid zullen laten, maar dat de voorkeuren binnen en met name de vormgeving van die kunstbeoefening in menig opzicht aan verandering bloot zullen staan.

Volume kunstbeoefening

Alles overziend is de uitkomst van deze verkenning dat het aandeel kunstbeoefenaars in de bevolking per saldo weinig invloed van sociaal-culturele ontwikkelingen zal ondervinden. Tussen en binnen de 'i's' kunnen de verwachte effecten grotendeels tegen elkaar worden weggestreept, al ligt daar geen nauwkeurige calculatie aan ten grondslag. Onder de noemer individualisering zal het groeiende belang van crossmediale formats meer mensen tot wat minder intensieve kunstbeoefening bewegen, hetgeen per saldo het volume aan kunstbeoefening in de vrije tijd ongemoeid laat. Informalisering staat los van het volume aan kunstbeoefening. Bij de concrete ontwikkelingen onder het kopje intensivering gaat een negatief effect uit van meer tijdsdruk en een groeiend vrijetijdsaanbod, maar een positief effect van de hang naar intense ervaringen. Het totale effect ervan is neutraal verondersteld. Verder vallen de tegengestelde effecten van internationalisering en informatisering tegen elkaar weg. Daarbij gaat het concreet om de groeiende aandelen mensen met een niet-westerse achtergrond en de groeiende aandelen hoger opgeleiden, die respectievelijk een rem en een stimulus op het aandeel kunstbeoefenaars betekenen. Dan resteert op het totale beeld slechts de verwachting dat de groeiende invloed van tijdelijk populaire crossmediale formats bij een groter deel van de bevolking in een groter maar vluchtiger bereik resulteert, wat tezamen genomen het volume aan kunstbeoefening niet beïnvloedt. De verwachting luidt daarom dat het vrije spel van maatschappelijke ontwikkelingen het volume aan kunstbeoefening grosso modo ongemoeid zal laten. Wel zal de ontwikkeling in steden, waar het aandeel mensen met een niet-westerse achtergrond sterker groeit, anders zijn dan in minder verstedelijkte gebieden. Op dit punt zijn de algemene vooruitzichten niet zonder meer overal van toepassing.

De uitkomst dat er in het volume van de kunstbeoefening weinig zal veranderen roept eens te meer de vraag op of er niet ergens iets over het hoofd is gezien of onderschat. Het blijft hoe dan ook een uitkomst die is berust op een wankel evenwicht, gebaseerd op het

Schema 9

Overzicht van mogelijke veranderingen in de kunstbeoefening

tegen elkaar wegstrepen van mogelijke ontwikkelingen, zonder dat helemaal duidelijk is dat die ontwikkelingen inderdaad van gelijk gewicht zullen zijn.

Wel kwantificeerbaar is het effect van de bevolkingsgroei, dat tijdens de bovenstaande denkoefening buiten haakjes was gezet. Een door diverse ontwikkelingen per saldo onveranderd aandeel kunstbeoefenaars betekent dat ook in 2030 circa de helft van de bevolking (van 6 jaar en ouder) een kunstdiscipline beoefent. In combinatie met de voorspelde bevolkingsgroei tussen 2010 en 2030 van 5%, betekent dit een stijging van het aantal kunstbeoefenaars met circa 375.000. Maar dit getal staat of valt met het al dan niet in stand blijven van het hierboven gedachte evenwicht in het vrije spel van maatschappelijke ontwikkelingen.

Voorkeuren kunstbeoefening

Een deel van de besproken sociaal-culturele ontwikkelingen zal tot uiting komen in andere voorkeuren binnen de kunstbeoefening. Dat geldt zowel de voorkeuren voor disciplines en genres die men beoefent alsook de ambities en motivaties om aan kunstbeoefening te doen.

Bij individualisering (opgevat als detraditionalisering) zullen het afnemend belang van tradities en het groeiende belang van formats betekenen dat de meer aan tradities gebonden disciplines en genres terrein verliezen aan mediagenieke disciplines en genres. Dit geldt vooral voor het cultureel minder competente deel van de bevolking, dat sterker de invloed van media en reclame ondervindt. Informalisering van smaakvoorkeuren ('ik bepaal zelf wel wat ik mooi vind') werkt in de hand dat gecanoniseerde kunstvormen terrein verliezen aan populaire kunstvormen. Intensivering ('minder tijd', 'meer te doen', 'het moet wel leuk zijn') heeft geen effect op de voorkeuren binnen de kunstbeoefening. Wie voor een discipline of genre valt, maakt daar tijd voor en ondervindt daar een intense ervaring bij. Internationalisering van kunstdisciplines en genres is al gemeengoed, daarvan valt geen verdere verandering van de voorkeuren binnen de kunstbeoefening in de vrije tijd te verwachten. Het groeiend aandeel mensen met een niet-westerse achtergrond betekent een groei van de onder hen geliefde disciplines en genres die deels traditioneel zijn en deels uit de tegencultuur voortkomen. Digitale informatie en communicatie zijn niet aan één discipline of genre voorbehouden en hebben derhalve geen invloed op de voorkeur voor een discipline of genre binnen de kunstbeoefening. Wel winnen genres die mede op software zijn gebaseerd aan populariteit. Voor zover concrete componenten van de vijf 'i's' op de voorkeuren binnen de kunstbeoefening inwerken, valt daarin één gemeenschappelijke noemer te ontdekken. Dit betreft een accentverschuiving ten nadele van de traditionele c.q. gecanoniseerde genres. De richting waar die accentverschuiving naartoe leidt is divers: het gaat om de voorkeur voor (al dan niet tijdelijk) populaire genres, voor genres die geliefd zijn onder mensen met een niet-westerse achtergrond en voor genres die op softwaretoepassingen berusten. Op het vlak van ambities en motivaties is minder duidelijk een verandering op til. Onder het kopje individualisering is vastgesteld dat degenen die vanwege een mediaformat een discipline of genre gaan beoefenen, qua ambitie en motivatie een kortere horizon hebben, want vooral snel met die hype mee willen kunnen doen. De doorwerking

van informalisering blijft een vraagteken. Met gecanoniseerde kunstvormen verliest weliswaar eveneens het bijbehorende bildungsideaal aan gezag, maar daar staat tegenover dat men populaire kunstvormen ook met enthousiasme en vasthoudendheid kan beoefenen. Omdat niet bekend is of mensen met een niet-westerse achtergrond met andere ambities en motivaties aan kunstbeoefening doen, blijft op dat vlak een blik in de toekomst op basis van hun groeiende aandeel binnen de bevolking achterwege. Verdere intensivering, informatisering en communicatie appelleren niet speciaal aan bepaalde motivaties of ambities en zijn in dit opzicht neutraal.

Kort gezegd zijn er meerdere ontwikkelingen die op veranderende genrevoorkeuren binnen de kunstbeoefening duiden, alle in een beweging weg van gecanoniseerde cultuur. Minder invloed van tradities, meer invloed van formats, lossere smaakvoorkeuren, een groter aandeel mensen met een niet-westerse achtergrond en een groeiend belang van software vergroten de toeloop naar populaire, uitheemse en door software ondersteunde genres. Ambities en motivaties kennen minder beweging. In zoverre hypes sturend zijn voor de kunstbeoefening, zullen ambitie en motivatie van daardoor gestuurde beoefenaars een kortere horizon hebben, waarbij snel kunnen meedoen meer op de voorgrond staat dan geduchte training in basisvaardigheden.

Vormgeving kunstbeoefening

De denkoefening om van enkele dominante sociaal-culturele ontwikkelingen steeds de vraag te stellen wat ze betekenen voor de kunstbeoefening in de vrije tijd heeft ondubbelzinnig als uitkomst dat verreweg de meeste verandering bij de vormgeving van die kunstbeoefening te verwachten is. Elk van de vijf 'i's', en bijna elk van de daarbinnen onderscheiden concrete ontwikkelingen, doet veranderingen in lesdeelname en organisatievormen verwachten, soms kwantitatief, soms kwalitatief.

Lesdeelname staat, zoals onder het kopje individualisering is betoogd, in eerste aanleg los van het tanen van tradities ten faveure van tijdelijke populaire formats, althans wanneer aanbieders tijdig in de vraag naar les in nieuwe of modieuze disciplines en genres voorzien. Naarmate nieuwe genres sterker op peer education berusten, betekenen verschuivende genrevoorkeuren toch minder formele kunsteducatie. Onder invloed van die formats ontstaan specifieke en instrumentele wensen ten aanzien van het lesaanbod, gericht op snel resultaat. Waarschijnlijk groeit de vraag naar kortere cursussen. Dit sluit nauw aan bij de klanthouding, waarin les nemen als een zakelijke transactie geldt. Men koopt een dienst en verwacht daarbij van lesaanbieders een klantgerichte houding wat betreft inhoud, aanpak en flexibiliteit. Informalisering van smaakvoorkeuren, omgangsvormen en organisatievormen betekent enerzijds een verschuiving naar lessen in populaire genres en beïnvloedt anderzijds de meester-leerling relatie. Kennisoverdracht verandert in coaching of wordt vervangen door peer education. Informele settings als workshops of open ateliers winnen terrein op formelere lessituaties. Intensivering van het tijdsgebruik (minder tijd, meer te doen) betekent meer coördinatieproblemen om vaste momenten voor kunstbeoefening te reserveren. Dit vergt meer flexibiliteit en diversiteit in tijden en vormen. In de roep om intensiteit vraagt intensivering om een verandering van lesinhoud, bijvoorbeeld in de vorm van prikkelende workshops.

Tenzij de van oorsprong autochtone instellingen enorm aan aantrekkingskracht op niet-westerse migranten en hun nakomelingen winnen, betekent de internationalisering van de bevolking vooral meer informele kennisoverdracht. De grote hoeveelheid digitale informatie vermindert het belang van traditionele wegen tot informatie als boek, bibliotheek en les. Wie zich op een discipline wil oriënteren, begint op het internet. Wie zich toch bij een docent meldt, doet dat met zelf bijeengeraapte kennis, inclusief gemedialiseerde verwachtingen over de inhoud van les en lesmateriaal. Gebruik van digitale technieken in de lessituatie is deel van het verwachtingspatroon. Naarmate het aanleren van basisvaardigheden meer vergt dan de filmpjes op internet doen vermoeden, is de kans op teleurstelling groter. Niet alleen instructie in, ook communicatie over kunstbeoefening is op internet te vinden. In community's krijgt men feedback op werk, waardoor men minder op de lessituatie is aangewezen. Tot slot stelt internet lesaanbieders bloot aan de tucht van de gebruikerstevredenheid: men neemt er docenten de maat. Lidmaatschap ondervindt de invloed van tanende tradities langs de band van minder toeloop naar traditionele genres en organisatievormen. Rond nieuwe of modieuze genres zoekt men eerder informele en/of adhoccontacten dan verenigingslidmaatschappen. Ook de klantgerichte houding verkleint de kans op langdurig lidmaatschap. Bovendien maakt die houding mensen zowel kritischer als afwachtender, men ziet de vereniging meer als dienstverlener dan dat men zich er mede verantwoordelijk voor voelt. Dit zal vooral het vrijwilligerswerk raken. Ook informalisering van smaakvoorkeuren, omgangsvormen en organisatievormen zet het verenigingsleven onder druk: populaire genres en informele vormen winnen aan aantrekkingskracht. Naarmate verenigingen er minder in (willen) slagen in die informalisering mee te gaan, zal men zijn heil buiten verenigingen zoeken. Intensief tijdsgebruik zet verenigingsleven onder druk, de vraag naar intensiteit vraagt om een prikkelend verenigingsleven, met inpassing van de eigen kunstbeoefening in evenementen met een zekere uitstraling. Het verenigingsleven is weinig in trek bij mensen met een niet-westerse culturele achtergrond. Als dat zo blijft, betekent hun grotere aandeel in de bevolking een daling van het aandeel verenigingsleden. Informatisering is evenmin bevorderlijk voor het verenigingsleven. De behoefte aan kennisoverdracht en communicatie via verenigingsverband vermindert naarmate internet daarin voorziet. Community's gaan naast real life ontmoetingen een belangrijke plek in kunstbeoefening in de vrije tijd innemen. Men neemt daar niet alleen elkaar, maar ook verenigingen de maat.

Deze ontwikkelingen zetten de huidige vormgeving van cultuureducatieve instellingen en het verenigingsleven verder onder druk. Verder, want die druk bestaat al en wordt (deels) al ervaren (Kuperus 2005; Reiss en De Vries 2009). Die druk betreft meer de huidige vormgeving van instellingen en verenigingen dan het bestaan ervan als zodanig, aannemende dat het om lerende organisaties gaat.

10 Slotbeschouwing: kunstbeoefening 2.0

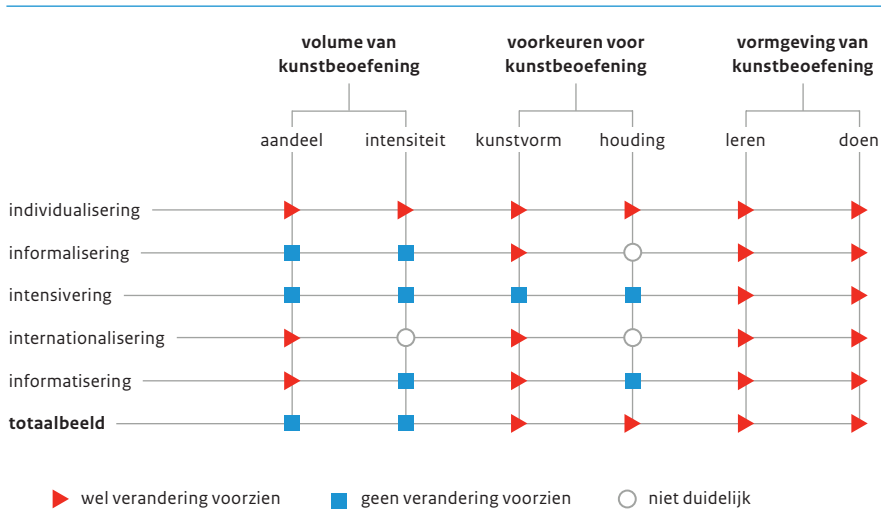
Terugblik

De lezer die eerder zelf schema 1 heeft ingevuld, kan uit het samenvattende schema 10 aflezen in hoeverre zijn of haar vooruitblik overeenkomt met de uitkomsten van deze verkenning. Bij de auteur zelf bleek dat maar zeer gedeeltelijk het geval te zijn. Gedwongen meer over een en ander na te denken, kwam hij tot andere uitkomsten dan vooraf gedacht. Wellicht herkent een deel van de lezers zich daarin.

Wanneer lezers het ook na lezing van deze beschouwing oneens zijn met de hier gemaakte inschattingen, met elkaars inschattingen, of wellicht met het hele 'denkraam' waaraan deze exercitie is opgehangen, beginnen de discussie over en de reflectie op de toekomst van de kunstbeoefening in de vrije tijd. Wanneer deze beschouwing tot discussie en reflectie aanleiding geeft, is het doel ervan al goeddeels bereikt. In enkele afrondende gesprekken met mensen uit het veld bleek dat men steeds een deel van de hier geschetste ontwikkeling voorzag, maar een ander deel ook niet. Het ging daarbij per gesprek om wisselende inzichten die men wel en niet had voorzien. Het hier ter berde gebrachte is daarmee eigenlijk niet meer dan een systematische ordening en uitwerking van inzichten die verspreid in het veld al bestaan.

Schema 10

Samenvattende weergave van mogelijke veranderingen in de kunstbeoefening

De weergave in schema 10 is wat verullend, omdat er geen gewicht aan de diverse veranderingen is toegekend. Volgens de achterliggende redenering doen van de vijf 'i's' vooral individualisering en informatisering zich gelden in de kunstbeoefening in de vrije tijd.

Wel maakt schema 10 duidelijk dat van de drie 'v's' vooral de vormgeving van de kunstbeoefening gevoelig is voor doorwerking van de 'i's'. In schema 9 komt dit laatste sterker tot uiting, aangezien daar zichtbaar is dat vrijwel ieder aspect van die vijf 'i's' zich in de vormgeving zal doen voelen.

In één zin samengevat rijst uit deze verkenning het volgende beeld op van de toekomst van de kunstbeoefening in de vrije tijd: in 2030 is net als nu ongeveer de helft van de mensen soms of vaker kunstzinnig actief, maar met licht veranderde voorkeuren, ambities en motivaties, en vooral met aanzienlijke veranderingen in de manier waarop ze hun kunstzinnige hobby aanleren en beoefenen. Dat laatste nodigt ertoe uit om stil te staan bij de veranderende vormgeving van de kunstbeoefening in de vrije tijd en bij de implicaties daarvan voor instellingen en verenigingen.

Kunstbeoefening 2.0

De vormgeving van de kunstbeoefening zal veranderen, doordat kunstbeoefening meer in het teken komt te staan van:

- een klanthouding die een dienst verlangt;
- (tijdelijk) populaire crossmediale formats in plaats van tradities;
- lossere smaakvoorkeuren, omgangsvormen en organisatievormen;
- volle agenda's waarin kunstbeoefening moet worden ingepast;
- het eigen gevoel als maat der dingen;
- genres en vormen die in groeperingen met een niet-westerse achtergrond geliefd zijn; en vooral van:
- meer informatie, software, communicatie en community's op internet, die bijdragen aan een verdere emancipatie of empowerment van de kunstbeoefenaar.

Hoewel deze veranderingen niet allemaal op de adoptie van internettoepassingen berusten, lijkt toch de benaming 'kunstbeoefening 2.0' gepast. Centraal in de overgang van 'web 1.0' naar 'web 2.0' staat de actievare rol van de internetgebruiker. Internet verandert van een massamedium in een interactief medium. Individuele gebruikers zijn niet langer alleen maar afnemers (1.0), maar ook participanten of (co)producenten (2.0). De betekenisstoekenning aan informatie lag eerst bij de aanbieders. Gaandeweg komt die betekenisstoekenning bij de gebruikers te liggen, in de vorm van tags, beoordelingen of aanbevelingen die ze op internet achterlaten. In 'web 3.0' zou betekenisstoekenning door de technologie zelf worden gegenereerd (De Haan en Adolfsen 2008; Frissen 2009).

Los van de digitale connotatie beschrijft kunstbeoefening 2.0 verrassend goed de grondtoon van de meeste veranderingen in de vormgeving van de kunstbeoefening in de vrije tijd. Internationalisering is eigenlijk de enige uitzondering. Die grondtoon is dat individuen vrijer hun eigen keuzes maken (ook als in de uitkomsten nieuwe patronen te onderkennen zijn), dat ze zich daarbij minder aan conventies conformeren en dat ze daarbij letterlijk en figuurlijk de eigen agenda als ijkpunt hanteren. Internet vormt welhaast het logische sluitstuk op die ontwikkeling. Daar kan men, zonder beroep te doen

op docenten of instellingen, informatie downloaden en uitwisselen, werk uploaden, elkaar feedback geven, en zich rond gedeelde interesses in community's verenigen. Voor kunstbeoefenaars is 'kunstbeoefening 2.0' een verrijking. Ze gebruiken steeds meer '2.0 toepassingen', maar kunnen desgewenst tevens op de structuren van 'kunstbeoefening 1.0' teruggrijpen. De vraag is echter wat dit betekent voor de bestaande '1.0-instellingen'. Wat zal hun rol zijn in 2030?

De mate waarin instellingen en verenigingen in 2030 een rol spelen in de kunstbeoefening in de vrije tijd hangt ervan af of en hoe ze op kunstbeoefening 2.0 weten in te spelen. Ofwel: hoe gaan instellingen en verenigingen om met drukbezette en eigenzinnige kunstbeoefenaars, die grilliger verwachtingen hebben (in korte tijd een populair genre willen beheersen) en die meer hun eigen wensen dan de traditie of de canon als ijkpunt hanteren? Hoe gebruiken instellingen en verenigingen IT in de les-situatie respectievelijk in het verenigingsleven? Weten instellingen en verenigingen zich op internet zo te manifesteren dat ze ook in de virtuele wereld voor kunstbeoefenaars relevante spelers zijn?

Bottom line is dat niet de kunstbeoefening zelf ter discussie staat, maar dat de vormgeving ervan zal veranderen. Om binnen kunstbeoefening 2.0 een rol te spelen, moeten instellingen en verenigingen een rolverandering doormaken (Frissen 2009). Zowel in real life als digitaal betekent dat meer gericht zijn op de behoeftes en wensen van de beoefenaar. Daarvan volgt hier 'op de tast' een verdere uitwerking, waarbij nogmaals geldt dat kunstbeoefening 2.0 breder is opgevat dan informatisering alleen. Het omvat ook individualisering, informalisering en intensivering, ondanks het feit dat de meeste voorbeelden op internet betrekking hebben.

Anno 2010 bestaat de omarming van het internet door centra voor de kunsten in de presentatie en communicatie voornamelijk uit het digitaliseren van het cursusaanbod. De brochure staat op internet. Dat is uiteraard zonder meer noodzakelijk, maar tegelijk ook heel erg 1.0. Een quick scan op internet leert dat instellingen nog veel stappen richting 2.0 te gaan hebben. Zo hebben kunstbeoefenaars op de sites van centra niet de mogelijkheid om terug te praten of met elkaar te communiceren. Het ontbreekt er aan fora waar liefhebbers over hun kunstzinnige hobby van gedachten kunnen wisselen, al dan niet met kritische kanttekeningen over het aanbod van de centra, en al dan niet met inbreng van de docenten. De huidige benutting van internet door de centra loopt flink achter bij de benutting daarvan door grote delen van de bevolking. Dit past naadloos in het meer algemene beeld over culturele instellingen: 'de grootste veranderingen hebben niet plaatsgevonden bij de instellingen maar aan de kant van de individuele gebruikers' en 'het internet is voor de gemiddelde instelling nog te vaak louter een uithangbord' (Frissen 2009: 25 en 29).

In dat opzicht zouden de centra voor de kunsten hun licht eens kunnen opsteken op websites van bands, bijvoorbeeld die van de toch niet meer piepjonge The Pogues. Op het forum van de site van die band (www.pogues.com) wisselen fans nieuwtjes uit en discussiëren ze naar hartelust (en beslist niet altijd zonder kritiek) over de kwaliteit van de laatste concerten (veelal omgekeerd evenredig aan de mate van dronkenschap van

frontman Shane MacGowan). Soms mengen leden van de band zich in de discussie, hetgeen het 'wij'-gevoel op die site uiteraard ten goede komt. Een voorbeeld uit een heel andere hoek is de oproep van de paus aan katholieke priesters om ter verspreiding van het evangelie veel meer van sociale media en sociale netwerksites op internet gebruik te maken ('Paus: Blog, in Gods naam', www.volkskrant.nl, geraadpleegd 25 februari 2010). Behalve praktische informatie over cursussen en over een enkel evenement is er op de sites van centra voor de kunsten voor kunstbeoefenaars weinig te halen. Omgekeerd lijken die centra zich in de digitale wereld weinig te begeven op plekken waar de kunstbeoefenaars juist wel zijn. Een quick scan op www.myspace.com, met als zoektermen muziekschool, centrum voor de kunsten en enkele namen van centra, leverde niet het beeld op dat men zich op deze onder popmuzikanten populaire site manifesteert. Al zijn er natuurlijk uitzonderingen. Zo heeft Het Koorenhuis, het Haagse kunstencentrum, op myspace een profiel met informatie over de mogelijkheden tot het spelen in een band en over bandcoaching (www.myspace.com/houseofrocknl). Of en in hoeverre centra, andere lesaanbieders en verenigingen zich binnen de diverse genres manifesteren op relevante fora en in populaire community's is onbekend. Evenmin is bekend in welke mate lesaanbieders in de lessituatie digitale technieken hebben omarmd, bijvoorbeeld het digitaal vastleggen van de in de muziekles gespeelde partijen, zowel die van cursist als die van docent, zodat de cursist die weer kan terughoren.

De indruk is dat hier, zeker met het oog op de toekomst, een aandachtspunt ligt. In de woorden van de Raad voor Cultuur (2003: 5) is eCultuur 'meer dan een nieuw medium. Dankzij digitale technologie en internet worden andere vormen van expressie mogelijk, verandert de rol van culturele instellingen en krijgen het publiek en de gebruiker een steeds centralere plaats'. Volgens de Raad voor Cultuur (2007: 18) ligt 'de werkelijke betekenis van digitalisering in de manier waarop digitale media in maatschappelijke praktijken worden ingepast en gebruikt'. En omdat aan de woorden van de Raad voor Cultuur (2003: 16) hierover eigenlijk weinig toe te voegen valt: 'Digitalisering is op deze wijze een cruciale factor in de rolverandering van culturele organisaties. De toegevoegde waarde van culturele organisaties in het virtuele domein hangt namelijk sterk af van de mate waarin zij in staat zijn kennisdeling, crossovers en structurele samenwerking met anderen te integreren in de kern van hun bezigheden. Digitalisering in deze zin impliceert het herontwerpen van de eigen activiteiten in de context van eCultuur'.

De Raad voor Cultuur is niet de enige die digitalisering van cruciaal belang acht: 'Een visie op de toekomst van de culturele sector kan niet meer zonder een visie op de mogelijke betekenis van internet voor het veld' (Frissen 2009: 33). Of: 'Ons idee is dat veel amateurs in bepaalde disciplines (film, foto, geluidsbewerking, gamedesign, webdesign, etc.) elkaar tegenwoordig veel vaker online ontmoeten en daar in informele en adhocverbanden ervaringen uitwisselen, op elkaars werk reflecteren en zodoende van elkaar leren. Dan krijg je een soort peer-to-peer educatie' (Kamphuis 2009). Een analyse van de georganiseerde fotoliefhebberij wees uit dat recentere leden (niet te verwarren met jongere leden, want het gaat meestal om vijftigers) behoefte hebben aan interactiviteit in de vorm van een website met een forum en met voor ieder lid een individuele online fotogallery (Van Doorn 2008). Elders is geconstateerd dat internet de functie van leerschool en podium al grotendeels van filmclubs heeft overgenomen (Scholten 2010).

In een brochure over De Verbeelding, het beoogde gemeenschappelijke gebouw van Artplex, de Bibliotheek Utrecht en het Utrechts Centrum voor de Kunsten, staat: 'Onze samenleving wordt steeds sterker door de media en de beeldcultuur bepaald. Daarbij is de gebruiker van die media steeds vaker ook zelf producent, distributeur en recensent. [...] De digitalisering van onze maatschappij is niet de vervanging van de ene techniek door de andere, maar verandert fundamenteel de manier waarop wij met informatie, cultuuruitingen en amusement omgaan.' (Camping in: Wijn 2009).

Waar internet nu al voor velen, en in 2030 waarschijnlijk voor iedereen, een volkomen natuurlijk deel van de leefomgeving is, kunnen instellingen en verenigingen in het veld van de kunstbeoefening op dat vlak niet ongestraft achterblijven. Wie dat wel doet, vergroot de kans zich op een kwade dag in het gezelschap van de eerder ten tonele gevoerde trekschuitschipper te bevinden.

De brede school en andere denkpijlers

Niet alleen de sociaal-culturele ontwikkelingen die centraal staan in dit essay zijn bepalend voor de toekomstige kunstbeoefening in de vrije tijd. Op de korte termijn kunnen ook ingrijpende bezuinigingen vanwege de kredietcrisis en de vergrijzing gevolgen hebben voor dat deel van de kunstbeoefening dat subsidies ontvangt. Op de wat langere termijn zal een verdere uitbouw van de brede school van grote betekenis zijn voor de kunstbeoefening op jeugdige leeftijd en in het verlengde daarvan voor de instellingen en verenigingen. 'Het idee achter de school van de toekomst is dat kinderen vanaf de peuterleeftijd een pedagogisch afgestemd totaalpakket van opvang, school, cultuur en sport krijgen. Eerst om te spelen en later om te leren.', aldus een OCW-nieuwsbericht (26 december 2009) ter gelegenheid van een subsidietoekenning aan 129 projecten die 'schoolgebouwen geschikt maakt voor meer functies dan alleen onderwijs, zoals naschoolse opvang, sport en cultuur.' (<http://www.minocw.nl/actueel/nieuws/36069/Stimulans-voor-brede-scholen.html>).

De te verwachten verdere ontwikkeling van de brede school zal voor scholieren het onderscheid tussen vrije tijd en schooltijd doen vervagen, ook wat betreft de kunstbeoefening. De muzikles in de vrije tijd krijgt de vorm van muzikles in de buitenschoolse opvang. Cultuureducatie vindt dan deels plaats binnen de leerfunctie van de brede school, deels binnen de bredere opvangfunctie ervan. Naarmate schoolgebouwen daartoe beter uitgerust zijn, vervalt eens te meer de noodzaak van de gang naar een gespecialiseerde cultuur-educatieve instelling. Vanuit het perspectief van de school en de leerling bezien, zou dit een ruimtelijke centralisatie van de cultuureducatieve functie betekenen. Aannemende dat cultuureducatieve instellingen een rol in die brede school vervullen, wordt de cultuureducatieve functie vanuit hun perspectief bezien juist gedecentraliseerd. Zo'n ruimtelijke spreiding kan op gespannen voet staan met de gedachte aan centrale stedelijke voorzieningen met een zekere schaalgrootte en uitstraling. Maar voor wijk- of dorpsbewoners die er voor hun kunstbeoefening tijdens en/of na schooluren terecht kunnen, kan dit een plezierige bijkomstigheid zijn. Eenmaal gedecentraliseerd, liggen er eveneens aanknopingspunten met de welzijnsfunctie van kunst-beoefening op dorps- en wijkniveau.

Zo futuristisch is dit overigens niet. Zo bestaat sinds 2005 de Campus Kerkrade, een multifunctioneel complex voor onderwijs, welzijn en kunst voor jong en oud.

De Campus herbergt naast regulier onderwijs (vmbo en havo) ook de Muziekschool en de Vrije Akademie, alsook het jeugd- en jongerenwerk en de Stichting Popmuziek Kerkrade.

Bovenal lijkt de te verwachten verdere ontwikkeling van de brede school te leiden tot een verdere verknoping van de beleidsterreinen (amateur)kunstbeoefening in de vrije tijd enerzijds en cultuureducatie anderzijds. Een deel van de buitenschoolse cultuureducatie zou binnen de kaders van de brede school terecht kunnen komen. In het verlengde daarvan ligt een sterkere verweving van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie in het verschiep.

Deels analoog aan de brede school laten zich nog enkele denkpijsten ontwaren over nieuwe contexten waarin mogelijkheden tot kunstbeoefening tot ontwikkeling kunnen komen. De eerste betreft de werkplek. Menig werkgever biedt de werknemers een fitnessruimte, geoutilleerd met fitnessapparatuur en geleid door gekwalificeerde instructeurs. Instellingen en bedrijven die niet alleen fit maar ook creatief personeel willen, zouden kunnen overwegen om voor hun werknemers niet alleen sportbeoefening maar ook kunstbeoefening te faciliteren. Wie dat wil, kan in de toekomst wellicht een uurtje schilderen of accordeon spelen, of daar een uurtje les in volgen (mits dat uurtje ergens gecompenseerd wordt). Er bestaat al een markt voor bedrijfsuitjes, mogelijk worden de banden tussen werk en kunstbeoefening verder aangehaald.

Anderzijds zou ook de vrijetijdsindustrie meer op de behoefte tot kunstbeoefening kunnen ingaan spelen. Tennisbanen, zwembaden en wellness-faciliteiten zouden in hotels kunnen worden aangevuld met ateliers en oefenruimtes. Tijdens een toeristisch of zakelijk verblijf kan men dan een uurtje gitaar spelen. Het aanbod aan schilder- en beeldhouwweken in zuidelijkere streken doet een markt vermoeden die mogelijk ook in Nederland kan worden uitgebouwd, al dan niet langs de lijnen van het al bestaande Buitenkunst.

Universiteiten en hogescholen bieden mogelijkheden voor studenten om aan kunstbeoefening te doen. Een sterkere inzet op de bevordering van creativiteit zou tot een intensivering van dit 'buitenschoolse' aanbod kunnen leiden.

Tot slot gaan instelling die zich voorheen vooral op receptieve cultuurparticipatie richten zich mogelijk meer op het vlak van de kunstbeoefening begeven. Enkele grote internationale musea (MoMa, Tate, Guggenheim) hebben daar op hun sites al aandacht voor (Kuiper 2010). Ze verbinden kunst zien en bewonderen met instructies over de wijze waarop men zelf scheppend bezig kan zijn.

Bemiddeling 2.0

Als gezegd staat de karakterisering kunstbeoefening 2.0 hier voor meer dan de doorwerking van interactieve internettoepassingen. In die bredere betekenis verwijst kunstbeoefening 2.0 nadrukkelijk ook naar de eigenzinnige kunstbeoefenaar als uitvloeisel van individualisering, informalisering en intensivering. In die combinatie stelt kunstbeoefening 2.0 de instellingen en verenigingen voor een uitdaging.

De vraag is of, wanneer en hoe ook instellingen en verenigingen de stap naar kunstbeoefening 2.0 maken. Hoe langer ze daarmee wachten en hoe terughoudender ze

daarin zijn, hoe groter de kans dat kunstbeoefenaars intussen hun heil elders zoeken: op internet in community's, in 'real life' in informele verbanden of bij commerciële aanbieders. Vanuit de meeste individuele kunstbeoefenaars geredeneerd zal dat lood om oud ijzer zijn: ze zoeken en vinden het aanbod dat hen het beste past. Vanuit een maatschappelijke visie geredeneerd kan dat wel belangrijk zijn. De overheid wil kunstbeoefening stimuleren en heeft daarbij ook oog voor overwegingen als creativiteit, diversiteit, kwaliteit en toegankelijkheid, alsook voor externe effecten als maatschappelijke binding of sociale cohesie. Die zijn niet alle op voorhand gewaarborgd op internet, in informele circuits en op de markt. Vanuit instellingen en verenigingen roept dit de vragen op welke toekomstige rol zij zich toedichten en hoe ze die denken te vervullen.

Aannemende dat ze voor zichzelf een rol blijven zien, zullen instellingen en verenigingen, net als kunstbeoefenaars, de overstap naar 'kunstbeoefening 2.0' moeten maken, of daar juist met redenen omkleed van af moeten zien. Dat betekent hoe dan ook dat ze zich zullen moeten verstaan met eigenzinnige en digitaal actieve kunstbeoefenaars. Ze moeten hen meerwaarde (blijven) bieden boven, of in elk geval te midden van, de vele andere mogelijkheden die mensen hebben om aan kunstbeoefening te doen en/of zich in kunstbeoefening te bekwamen. Dat vergt dat ze zich heroriënteren op hun missie, zich verdiepen in wat kunstbeoefenaars 2.0 drijft, om hen vanuit die missie mogelijkheden te bieden die aansluiten op hun wensen op het vlak van kunstbeoefening. Om de organisatie dergelijke voelsprietten te geven is her en der al de figuur van de cultuurscout geïntroduceerd.

De functie van instellingen en verenigingen is te vatten onder de noemer bemiddeling. Kunsteducatieve non-profit instellingen bemiddelen in vaardigheden om een kunstvorm te beoefenen. Verenigingen voor kunstbeoefening in de vrije tijd (amateurkunstverenigingen) bemiddelen in mogelijkheden om een kunstvorm te beoefenen. Ze doen dat met een ander motief dan commerciële partijen die vooral naar een rendabele bedrijfsvoering streven. Het is in het licht van dat andere motief dat die instellingen en verenigingen zich de vraag moeten stellen wat hen in de context van kunstbeoefening 2.0 te doen staat om hun bemiddelende rol te blijven spelen. De metafoer van '2.0' vasthoudend, luidt de vraag dan waaruit 'bemiddeling 2.0' bestaat. Hier volgen tot besluit enkele gedachten, goeddeels in de vorm van vragen, vanuit de perspectieven van cultuureducatie, verenigingsleven en cultuurpolitiek.

Kunstbeoefening 2.0 en cultuureducatie

Cultuureducatie is een vorm van bemiddeling tussen aan de ene kant de kunstbeoefenaars met hun inspiratie, wensen en behoefte aan instructie en aan de andere kant een enorm reservoir aan kennis over kunstbeoefening, kunstvormen, technieken en kunstgeschiedenis. Kunsteducatie bemiddelt daartussen. Die bemiddeling wordt minder nodig naarmate goed toegeruste en eigenzinnige kunstbeoefenaars zich digitaal weten te redden. Ook op internet valt echter een bemiddelende rol te vervullen. Digitaal of niet, er zal behoefte blijven aan gezaghebbende bronnen te midden van de grote hoeveelheid informatie en aan gezaghebbende wegwijzers naar betrouwbare informatie.

Community's of websites met een goede reputatie zullen die rol deels vervullen, al zou het gevaar van 'dumming down' op de loer liggen als de amateur de maat der dingen wordt (Keen 2007).

Gaan instellingen zich ook digitaal als bemiddelaar opstellen? En doen ze dat door zich te manifesteren binnen bestaande community's of gaan ze proberen op hun eigen sites een dergelijke functie te vervullen? Welk van de twee is het meest kansrijk? Wat brengt dat concreet aan nieuwe taken voor zo'n instelling met zich mee? Krijgt een centrum voor de kunst een moderator die de website met forum c.q. de community onderhoudt? Worden diverse vakdocenten een deel van de tijd vrijgesteld om zich op de eigen site van de instelling, maar ook in community's elders op internet, te mengen in de uitwisseling van gedachten en informatie, alsook om te reageren op aldaar geplaatste producten van kunstbeoefening? Verwijzen of linken ze dan door naar sites waarop over een bepaalde kunstvorm veel informatie en context te vinden is? Wordt dat een integraal deel van hun bemiddelende functie? Kunnen informele groepen, wanneer men daar de behoefte aan voelt, op projectbasis voor expertise bij een centrum terecht? Of kan men daar beschikken over een oefenruimte of atelier, al dan niet met begeleiding? Gaan instellingen actief op zoek naar de digitale en fysieke plekken waar kunstbeoefenaars actief zijn, als een scout zoekend naar kunstzinnige activiteiten? Een actieve en open houding zal, zeker op internet, het bereik van die instellingen aanzienlijk verbreden.

Kunstbeoefening 2.0 en verenigingsleven

De functies van instellingen en verenigingen vertonen deels overlap. Verenigingen richten zich vooral op de kunstbeoefening zelf, instellingen vooral op het leren beoefenen. Maar instellingen bieden tevens de mogelijkheid tot beoefening en bij verenigingen kan men ook leren. Dat gezegd hebbend, is toch de primaire bemiddelende rol van een vereniging de gezamenlijke beoefening zelf. Die functie kan internet maar gedeeltelijk vervangen.

Wel bieden met name community's een deel van de functies die verenigingen vervullen, zoals informatie over de beoefende kunstvorm of het communiceren daarover door het uploaden en becommentariëren van producten van kunstbeoefening. Gaan verenigingen hun leden een eigen stek op de verenigingssite bieden waar ze zelf dingen (informatie, links, commentaar, eigen werk) kunnen uploaden en met andere leden kunnen communiceren? Gaan ze op projectbasis allianties aan met informele groepen? Dat ligt in de rede. Gaan verenigingen zich mengen in community's? Stelt de vereniging zichzelf en alle mogelijkheden van de site open voor passanten? Dat ligt toch wat minder in de rede. Net als bij instellingen zou dat echter juist het bereik van verenigingen kunnen verbreden. Maar tegelijk, en veel dringender dan bij instellingen, speelt daarbij de vraag tot hoever de activiteiten van een vereniging kunnen worden opgerekt zonder op te houden een vereniging te zijn. Het is uiteindelijk een vrijwilligersverband rond een gedeelde interesse, geen professionele organisatie waarbij men extra inspanningen kan bedingen.

Kunstbeoefening 2.0 en cultuurpolitiek

Op de achtergrond koesteren overheden hun cultuurpolitieke doelstellingen, bij de rijksoverheid vooral in de vorm van systeemverantwoordelijkheid, bij provincies vooral in de vorm van tweedelijnszorg en bij gemeenten in de vorm van subsidies aan instellingen, verenigingen en projecten (Konings en Veldheer 2010). Naarmate de vormgeving van de kunstbeoefening sterker kantelt, kan met name die systeemverantwoordelijkheid wel eens zwaarder gaan wegen. Zijn in een nieuwe constellatie van kunstbeoefening, welke dat ook precies mag zijn, de cultuurpolitieke uitgangspunten van creativiteit, diversiteit, kwaliteit en toegankelijkheid voldoende gewaarborgd? En zo niet, hoe kunnen de overheden met hun relatief bescheiden middelen dan het samenstel van instellingen, internet, informele groepen en verenigingen zodanig prikkelen, dat vitaal geachte functies die in de verdrukking dreigen te komen toch vervuld blijven worden? Met het oog daarop lijkt het nuttig de cultuurpolitieke doelstellingen scherper te formuleren en eventueel te herijken, teneinde in een veranderende context de beleidsdoelstellingen helder voor ogen te hebben.

Summary

Forward study on the amateur arts

Never before have the amateur arts, the practising of artistic pursuits as a leisure activity, been included in a Government Coalition Agreement in the Netherlands. Never before has so much importance been attached to the arts at this level, partly as a means of achieving social objectives, with statements such as: ‘art and culture bind people together’; ‘cultural policy contributes to social cohesion’; ‘a rich cultural life [...] is essential for instilling a sense of pride and community in our society’. This attention for the pursuit of the arts could suggest a pressing need for support. However, this is by no means the dominant tone of the policy texts; rather, the pursuit of the amateur arts is embraced because of the social benefits it is expected to generate, not as a means of preventing amateur arts from imploding.

At the request of the Dutch Ministry of Education, Culture and Science (OCW) the Netherlands Institute for Social Research/SCP carried out a forward study on the amateur arts. Urged on by Parliament, the Ministry plans to consider how future-proof the facilities for the amateur arts are. However, this study is focused on the activities of individuals. The key questions addressed are how many people will be engaged in artistic activity in their free time in 2030 and how they will be organising this. This focus is on future amateur practitioners, not in the first instance with the future of policy, institutions or clubs and associations. On the other hand, the picture that emerges of the amateur arts in the future is compared with the present situation, in order to reflect on whether the projected future situation creates a need to adjust present policy.

The study explored which socio-cultural trends are likely to manifest themselves within the amateur arts, and in what way. This was done using a chart with two axes. On the first axis are the five ‘i’s’ with which Schnabel (2000) summarised socio-cultural trends at the start of the new century: *individualisation* (diminished importance of traditional dependencies), *informalisation* (looser ties and interaction), *intensification* (growing importance of the experiential component), *internationalisation* (growth across national borders) and *informatisation* (increased importance of being informed). The second axis contains the three ‘v’s’, which stand for three aspects of the amateur arts in the Netherlands: the *volume* of the amateur arts, the *variety* of preferences within them and the *visualisation* of the arts landscape. The question explored for each ‘i’ is which aspects of the amateur arts may be exposed to which changes.

The *volume* of the amateur arts will ultimately be little influenced by socio-cultural trends; the anticipated effects will largely cancel each other out, although this assumption is not based on a precise calculation. Under the influence of individualisation, the growing importance of cross-media formats will prompt more people to engage in less intensive forms of the arts, which on balance will leave the volume of leisure-time artistic activity unchanged. Informalisation does not affect the volume of the amateur arts.

Intensification will exert a negative effect due to increasing pressure of time and a growing array of available leisure activities, but also a positive effect driven by the desire for intense experiences; the overall net effect is assumed to be neutral. The opposing effects of internationalisation and informatisation are also likely to cancel each other out. In concrete terms, these effects derive from the growing percentage of people with a non-Western background and the growing percentage of people with a good education level, which respectively inhibit and boost the percentage of people involved in the amateur arts. Finally, the growing influence of short-lived, popular cross-media formats on an increasing share of the population is likely to result in a greater but more ephemeral reach, which all in all will not affect the volume of the amateur arts.

The effect of population growth was left out of consideration in the study. A net zero change in the proportion of amateur artists would mean that in 2030 roughly half the population will be engaged in an artistic discipline. Given the projected population growth of 5% between 2010 and 2030, this suggests an increase in the number of people practising the amateur arts of around 375,000.

Socio-cultural trends will however manifest themselves in the *variety* of preferences within the amateur arts. This applies both for the choice of disciplines and genres in which people engage in the arts and also for the ambitions and motivations for doing so. The individualisation process, with the declining importance of traditions and the growing importance of formats, will mean that the more traditional disciplines and genres will lose ground in favour of mediagenic disciplines and genres. The informalisation of taste ('I'll decide for myself what I like') will exacerbate the process in which canonised art forms lose ground to popular art forms. Intensification ('less time', 'more to do', 'it has to be fun') will have no effect on the variety of preferences within the amateur arts. A person who is taken with a discipline or genre makes time for it and undergoes an intense experience when engaged in it. Internationalisation of artistic disciplines and genres is already widespread, and is not expected to have any further impact on the variety of preferences in the amateur arts. The growing percentage of people with a non-Western background will lead to growth in their favoured disciplines and genres, some of which are traditional and some of which stem from the counter-culture. Digital information and communication are not the preserve of any one discipline or genre and will therefore have no influence on specific choices. Genres which are based partly on software are however gaining in popularity. The common denominator in these trends is a shift in emphasis to the detriment of the traditional/canonised genres. The direction of this shift in emphasis varies: in some cases it translates into a preference for popular genres (temporary or otherwise), genres which are popular among people with a non-Western background and genres which are based on software applications. It is less certain that change is on the cards in the area of ambitions and motivations. In the discussion of individualisation it was observed that those who begin practising a discipline or genre because of a particular media format tend to have a shorter horizon in terms of their ambition and motivation, because they are mainly concerned with rapidly jumping on the hype bandwagon. What effect informalisation will have is a moot point. Although the *Bildungsideal* which is associated with the canonised art forms is also losing its

authority, people can also practise popular art forms with enthusiasm and perseverance. Further intensification, informatisation and communication do not appeal specifically to certain motivations or ambitions, and in this respect are neutral.

By far the greatest changes are likely to manifest themselves in the *visualisation* of the amateur arts landscape. Each of the five 'i's', and almost every one of the specific trends identified in the discussion of them, is likely to lead to changes in the organisation of that landscape and the way in which people approach arts courses. Some of those changes will be quantitative, some qualitative. The decline of traditions in favour of short-lived popular formats due to individualisation will initially not affect participation in courses, at least if providers respond quickly to the demand for courses in new or fashionable disciplines and genres. However, where new genres are based more on peer education, shifts in genre preferences will lead to less formal arts education. Those new formats will give rise to specific and instrumental wishes with regard to the courses on offer, with a strong focus on rapid results. This is likely to lead to growing demand for shorter courses. This is closely allied to the rise of the 'customer attitude', in which taking courses is seen as a business transaction. Participants buy a service and expect course-providers to adopt a customer-centric attitude to course content, approach and flexibility. Informalisation of taste, social interaction and organisational structures will on the one hand lead to a shift towards courses in popular genres, whilst on the other hand influencing the master-student relationship. Knowledge transfer will be transformed into coaching or will be replaced by peer education. Informal settings such as workshops or open studios are gaining ground at the expense of more formal teaching situations. Intensification of time use (less time, more to do) are leading to more coordination problems in setting aside fixed times for engaging in artistic activity. This demands more flexibility and diversity in course timings and design. The trend towards intensity demands an intensification of course content, for example in the form of stimulating workshops. Unless the originally indigenous institutions are able to greatly increase their appeal to non-Western migrants and their descendants, the internationalisation of Dutch society will above all lead to more informal knowledge transfer. The large amount of digital information means the importance of traditional routes to information such as books, libraries and courses is diminishing. Today, someone wishing to find out about a new discipline begins on the Internet. A student who signs up with a teacher does so armed with knowledge they have gleaned themselves, including 'medialised' expectations about course content and materials. Participants now expect digital techniques to be used in the lesson situation. Once it becomes clear that learning basic skills demands more than the film clips on the Internet would suggest, the risk of disappointment is greater. The Internet is not only a source of arts instruction, but also of communication about the arts. Internet community's provide a source of feedback on work, making people less reliant on formal courses. Finally, Internet course-providers are exposed to the discipline of user satisfaction, by which people judge teachers. Club memberships are feeling the effects of waning traditions in the form of reducing footfall for traditional genres and organisational structures. People interested in new or fashionable genres are more inclined to seek out informal and/or temporary contacts than

to join a club or association. The tendency to behave as customer rather than participant also reduces the likelihood of long-term memberships. Moreover, this attitude makes people both more critical and more expectant, regarding the club or association more as a service-provider than as something for which they themselves feel partly responsible. This trend will mainly affect voluntary work. Informalisation of taste, social interaction and organisational structures are also putting associational life under pressure, as the appeal of popular genres and informal art forms grows. As clubs and associations are increasingly unable (or unwilling) to join in with that informalisation, more people will begin looking elsewhere. Intensive time use also squeezes associational life, while the desire for intensity demands a stimulating associational life which enables people to embed their own artistic endeavours in appealing events. Club or association membership holds little appeal for people with a non-Western cultural background. If this remains the case, their larger share in the population will lead to a fall in the percentage of club members. Informatisation also does little to promote associational life. The need for knowledge transfer and communication within a club setting is reducing as the Internet increasingly meets that need. Internet community's are increasingly occupying an important place in the amateur arts alongside physical gatherings. They are places where people not only assess each other, but also clubs and associations.

These trends will put the present system of cultural education establishments and associational life under further pressure – *further* pressure, because that pressure already exists and is already being felt. For organisations, that pressure relates more to the way in which institutions and associations are currently organised (the 'visualisation' of the amateur arts landscape) than to their existence as such. The visualisation of the amateur arts will change because the '*amateur arts 2.0*' will be dictated more by:

- participants acting as customers who require a service;
  - (temporary) popular cross-media formats rather than traditions;
  - more flexible tastes, social interaction and organisational structures;
  - full schedules in which the amateur arts have to be accommodated;
  - the individual's own feelings as the yardstick;
  - genres and forms which are popular among those with a non-Western background;
- and above all by:
- more information, software, communication and community's on the Internet, which contribute to the further emancipation or empowerment of amateur practitioners.

Although these changes are not all based on the adoption of Internet applications, the term '*amateur arts 2.0*' seems appropriate. The more active role of the Internet user is the central factor in the transition from 'Web 1.0' to 'Web 2.0'. The Internet is changing from a mass medium to an interactive medium, in which individual users are no longer merely consumers (Web 1.0), but are also participants or (co-)producers (Web 2.0). Apart from its digital connotations, the term '*amateur arts 2.0*' is a surprisingly good description of the basic thrust of most of the changes affecting the visualisation of the amateur arts landscape. That basic thrust is that individuals have more freedom to make their own choices (even if new patterns can be recognised in the outcomes), that they are less

willing to conform to conventions and that they literally and figuratively use their own diaries and daily schedules as the yardstick. The Internet has become the almost logical culmination of this trend. It is a place where, without the need for teachers or institutions, users can download and share information, upload work, give each other feedback and form communities of shared interest. The degree to which institutions and associations play a role in the amateur arts in the future will depend on whether and how they are able to respond to the move towards 'amateur arts 2.0'.

Literatuur

- Barber, B. (2007). *De infantiele consument. Hoe de markt kinderen bederft, volwassenen klein houdt en burgers vertrap*. Amsterdam: Ambo.
- Beckers, T. (2004). *De hyperactieve samenleving: op zoek naar de verloren tijd*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Beckers, T. en H. van der Poel (1989). *Vrije tijd tussen vorming en vermaak*. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Beekhoven, S., K. Hoogeveen, C. Oomen, I. Visser en F. Haanstra. Kunstbeoefening in het basis- en voortgezet onderwijs. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beer, P. de (2004). Individualisering zit tussen de oren. In: J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, p. 18-36). Amsterdam: Van Gennep.
- Beerekamp, H. (2009). Amateurs bestaan niet in jonge kunsten. In: *NRC Handelsblad*, 29 maart 2009.
- Berg, E. van den (2010). Kunstbeoefening in informele verbanden. Een verkennend onderzoek in Alphen aan den Rijn. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bly, R. (1996). *The sibling society*. London: Hamish Hamilton.
- Bocock, R. (1993). *Consumption*. Londen: Routledge.
- Bottenburg, M. van (2009). *Running alone together? The social dynamics and meanings of 'light' running communities*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Borg, M. ter (1996). Gevoelsindividualisme. In: *Wending*, 20 januari 1996.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2003). *De meerkeuzemaatschappij*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2004). *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2005). Vrijtijdsethiek in de geest van het consumentisme? In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 84-100). Driebergen: Synthesis.
- Broek, A. van den (2007). Meer mens met vitamine C? Over de relatie tussen geluk en cultuur. In: P. Schnabel (red.), *Veel geluk in 2007* (SCP-nieuwjaarsuitgave 2007, p. 94-98). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2008). Cultuurdeelname. In: A. van den Broek en S. Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 149-169). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2009a). Kunstbeoefening in de vrije tijd. In: A. van den Broek, J. de Haan en F. Huysmans, *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. trends in cultuurparticipatie en mediagebruik* (p. 66-86). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2009b). Cultuurdeelname en etniciteit: Wie doet wat, en met welk effect? In: Q. van den Hoogen, Q. van der Hoeven, C. van Dalen en M. Zwaving (red.), *Handboek cultuurbeleid*. Doetinchem: Reed Business (111.1-3-1 – 111.1-3-28).
- Broek, A. van den (2010a). *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Broek, A. van den (red.) (2010b). *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, en J. de Haan (2000). *Cultuur tussen competentie en competitie*. Amsterdam: Boekmanstudies.
- Brooks, D. (2000). *Bobos in Paradise. The New Upper Class and How They Got There*. New York: Simon & Schuster.
- Campbell, C. (1987). *The romantic ethic and the spirit of consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Cross, G. (1993). *Time and money. The making of consumer culture*. Londen/New York: Routledge.
- Crum, B. (1991). *Over de versporting van de samenleving. Reflecties over bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op sportbeleid*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Csikszentmihalyi, M. (1997). *Finding flow. The psychology of engagement with everyday life*. New York: Basic Books.
- Dekker, P. en J. de Hart (2004). Vrijwillig associëren. In: J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, p. 167-184). Amsterdam: Van Gennep.
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Doorn, R. van (2008). *Kijk, een echte 'fotoclub-foto'! Is dit wat wij willen?* (MA Thesis Kunstbeleid & Management). Utrecht: Faculteit Letteren Universiteit Utrecht.
- Duijn, F. van, M. Kapteijns, T. Odems, H. Peters en B. Pluymers (red.) (2000). *Theaters van de toekomst*. Den Bosch: Stichting Erasmusprijs.
- Duyvendak, J. en M. Hurenkamp (2004). Kiezen voor de kudde. In: J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, p. 213-222). Amsterdam: Van Gennep.
- Eijk, P. van, F. Meijer, J. Roelofs, H. van Soelen en H. van Veen (2008). *Agenda voor de toekomst. De strategie van de Vereniging van Openbare Bibliotheken voor de jaren 2009-2012*. Den Haag: Vereniging Openbare Bibliotheken in Nederland.
- Elchardus, M. (1996). *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. (2002). Op in rook? In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes* (p. 7-30). Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. (2004a). Autonome volgzzaamheid. In: J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, p. 205-212). Amsterdam: Van Gennep.
- Elchardus, M. (2004b). 'We lopen een culturele revolutie achter'. In: *Socialisme & democratie*, jg. 61, nr. 3, p. 8-20.
- Elchardus, M. (2005). Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving? In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 33-55). Driebergen: Synthesis.
- Ensink, J., P. Hagens, S. van den Hoek, L. Kampman en J. Poll (2010a). Kunstbeoefening in non-profit instellingen. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ensink, J., S. van den Hoek, M.-J. Kommers en M. Tal (2010b). Kunstbeoefening op de particuliere markt. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fonds voor Cultuurparticipatie (2009). *Beleidsplan 2009/2012*. Den Haag: Fonds voor Cultuurparticipatie.

- Frissen, V. (2009). Digitalisering in het culturele domein: van e-cultuur naar zwart gat? In: B. Heijne, V. Frissen, F. Laroui, S. Selwood en P. Schnabel (red.), *Cultuur en media in 2015* (p. 20-35). Den Haag/Amsterdam: Ministerie van o c w/Boekmanstudies.
- Glorieux, I. en M. Moens (2002). Hoe vrij is de vrije tijd? Over symbolische structuren. In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes* (p. 85-108). Tiel: Lannoo.
- Haan, J. de, en A. Adolfsen (2008). *De virtuele cultuurbezoeker*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de, en W. Knulst (1998). *De kunstzinnige burger wordt ouder. Kunstbeoefening in de vrije tijd opnieuw onderzocht*. Utrecht: LOKV.
- Hart, J. de (2005). Pretpark Hollandia: over enkele veranderingen in het burgerlijke waardepatroon. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (p. 43-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heijne, B.P. (2009). De globale verbeelding. In: B. Heijne, V. Frissen, F. Laroui, S. Selwood en P. Schnabel (red.), *Cultuur en media in 2015* (p. 8-16). Den Haag/Amsterdam: Ministerie van o c w/Boekmanstudies.
- Huysmans, F. en C. Hillebrink (2008). *De bibliotheek 10 jaar na nu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ingen, E. van, en P. Dekker (2009). Dissolution of associational life? Testing the individualization and informalization hypotheses on leisure activities in the Netherlands between 1975 and 2005. In: E. van Ingen. *Let's come together and unite. Studies of the changing character of voluntary association participation* (p. 65-81). Tilburg: Oldendorff research institute.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Ivey, B. (2009). Expressive life and the public interest. In: S. Jones (red.), *Expressive lives* (DEMOS Collection 27, p. 23-33). London: DEMOS.
- Kamphuis, B. (2009). Twee x amateurkunst 2.0. Presentatie op conferentie *Onderzoek in cultuureducatie 2009: Amateurkunst 2.0*. Cultuurnetwerk Nederland & Artez Hogeschool voor de Kunsten, Zwolle, 22 juni 2009 (www.cultuurnetwerk.nl/producten_en_diensten/eerdere_evenementen/onderzoekconferentie2009.asp).
- Keen, A. (2007). *The cult of the amateur. How today's internet is killing our culture and assaulting our economy*. London/Boston: Nicholas Brealey Publishing.
- Klein, S. (2007). *Tijd. Een gebruiksaanwijzing*. Amsterdam: Ambo.
- Knulst, W. (1989). *De kunstzinnige burger. Onderzoek naar amateuristische kunstbeoefening en culturele interesses onder de bevolking vanaf 6 jaar*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. (1992). Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij verwachtingen? In: P. Dekker en M. Konings-Van der Snoek (red.), *Sociale en culturele kennis* (p. 120-125). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Konings, F. en V. Veldheer (2010). Bemoeienis van de drie overheden met de bevordering van de kunstbeoefening in de vrije tijd. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kruijt, J. (1957). Levensbeschouwing en groepsolidariteit in Nederland. In: *Sociologisch Jaarboek 1957*, p.29-65.
- Kruijt, J. (1959). *Verzuiling*. Zaandijk: Heijnis.
- Kuiper, S. (2010). Museum 2.0. Het museum, de televisie en het internet. In: *Mediafonds*, januari, p. 7-8.
- Kunstfactor (2008). *Kennis in kunst. Beleidsplan 2009-2012*. Utrecht: Kunstfactor.

- Kunstfactor en VNG (2008). *Amateurkunstbeleid ok. Een handreiking voor gemeenten*. Utrecht/Den Haag: Kunstfactor en Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Kuperus, M. (2005). *De vereniging op survival. Overlevingsstrategieën voor hedendaagse verenigingen*. Utrecht: Civiq.
- Layard, R. (2005). *Happiness. Lessons from a new science*. New York: Penguin.
- Lieftink, J., M. Tal en P. Voegelzang (2007). *Amateurkunst in de toekomst. Vier toekomstbeelden en de rol daarvan van centra voor de kunsten, gemeenten en provinciale kenniscentra*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Mommaas, H. (2004). De kudde is dood, lang leve de kuddes. In: J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Jaarboek Tijdschrift voor de sociale sector, p. 152-166). Amsterdam: Van Gennep.
- Mommaas, H., M. van den Heuvel en W. Knulst (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (WRR Voorstudies en achtergronden V109). Den Haag: Sdu.
- NMv (2001). *Musea van de toekomst*. Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.
- NMv (2002). *Tussen nijlpaard en chimpansee. De toekomst van de Nederlandse musea*. Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.
- OCW (2007). *Kunst van leven. Hoofdlijnen cultuurbeleid*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Raad voor Cultuur (2003). *eCultuur: van i naar e. Advies over de digitalisering van cultuur en de implicaties voor cultuurbeleid*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Raad voor Cultuur (2005). *Mediawijsheid. De ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Raad voor Cultuur (2007). *Innoveren, participeren. Advies agenda cultuurbeleid & culturele basisinfrastructuur*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Reiss, A. en A. de Vries (red.) (2009). *Wie het weet mag het zeggen. Kunstconnected Special*. Utrecht: Kunstconnectie.
- Schaefer, M. (2009). The amateur's workshop. Media practice and cultural production online. Presentatie op conferentie *Onderzoek in cultuureducatie 2009: Amateurkunst 2.0*. Cultuurnetwerk Nederland & Artez Hogeschool voor de Kunsten, Zwolle, 22 juni 2009 (www.cultuurnetwerk.nl/producten_en_diensten/eerdere_evenementen/onderzoekconferentie2009.asp).
- Schnabel, P. (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn. In: P. Schnabel en H. Don (red.), *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn* (p. 11-27). Den Haag: Centraal Planbureau / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport blikst zestien jaar vooruit. In: P. Schnabel (red.), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 45-90). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2009). ... in het nu wat worden zal. In: B. Heijne, V. Frissen, F. Laroui, S. Selwood en P. Schnabel (red.), *Cultuur en media in 2015* (p. 66-75). Den Haag/Amsterdam: Ministerie van OCW/Boekmanstudies.
- Schnabel, P. en J. de Hart (2008). Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 12-29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Scholten, D. (2010). Vrijer kijken, minder technisch gefröbel. In: *Kaap Kunst, vaktijdschrift over de actieve kunstbeoefening*. nr.7 (p. 20-23).

- Schwartz, B. (2004). *De paradox van keuzes. Hoe te veel een probleem kan zijn*. Utrecht: Het Spectrum.
- Sennett, R. (1998). *The corrosion of character*. New York/London: Norton.
- Slagter, S. (1959). *De mens in maatschappij, techniek en cultuur*. Zeist: De Haan.
- de Swaan, A. (1982). Uitgaansbeperking en uitgaansangst; over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In: A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (p. 81-115). Amsterdam: Meulenhoff.
- Tocqueville, A. de (1984). *Democracy in America* (1835). Harmondsworth: Penguin..
- Veblen, T. (1979). *The Theory of the Leisure Class* (1899). New York: Penguin Books.
- Volz, L. en H. Heimans (2010). Kunstbeoefening in verenigingen. In: A. van den Broek (red.), *Mogelijkheden tot kunstbeoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vuijsje, H. en C. Wouters (1999). *Macht en gezag in het laatste kwart. Inpakken en wegwezen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weber, M. (1987). *Over klassen, standen en partijen* (1905). Kampen: Kok Agora.
- Wijn, C. (red.), *De beleving*. Utrecht: Artplex, Bibliotheek Utrecht en Utrechts Centrum voor de Kunsten.
- Wuthnow, R. (1994). *Sharing the journey. Support groups and America's new quest for community*. New York: Free Press.
- Zeegers, W. (1998). *Op zoek naar een kanjer. Contactadvertenties in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zijderveld, A. (1983). *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*. Den Haag: Vuga.
- Zijderveld, A. (1991). *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat. De ironie van wat ons drijft en belangrijk dunkt*. Utrecht: Lemma.
- Zijderveld, A. (1994). Individualisering en anti-institutionalisme. In: A. van den Broek en B. Seuren (red.), *Individualisering en solidariteit* (Oldendorfflezingen, p. 3-18). Tilburg: Tilburg University Press.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

scp-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het scp. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6
Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.
ISBN 978-90-377-0368-9

scp-publicaties 2009

- 2009/1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers (2009).* Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0402-0
- 2009/2 *Emancipatiemonitor 2008 (2009).* Ans Merens en Brigitte Hermans (red.).
ISBN 978-90-377-0406-8
- 2009/3 *Goede bureu kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland (2009).* Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos.
ISBN 978-90-377-0401-3
- 2009/4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009 (2009).* John Stevens, Evert Pommer, Hetty van Kempen, Elke Zeijl, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978-90-377-0355-9
- 2009/5 *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007 (2009).* Alice de Boer, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (red.).
ISBN 978-90-377-0408-2
- 2009/6 *At a glance. Summaries of 16 scp research projects in 2008.* ISBN 978-90-377-0413-6
- 2009/7 *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5 (2009).* Paul Dekker en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0348-1
- 2009/8 *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en media-gebruik (2009).* Andries van den Broek, Jos de Haan en Frank Huysmans.
ISBN 978-90-377-0400-6
- 2009/9 *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands (2009).* Lex Herweijer.
ISBN 978-90-377-0433-4
- 2009/10 *Gelukkig voor de klas?. Leraren voortgezet onderwijs over hun werk.* Ria Vogels.
ISBN 978-90-377-0340-5
- 2009/11 *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact (2009).* J.C. Vrooman.
ISBN 978-90-377-0218-7
- 2009/12 *Overlast en verloedering ontsleuteld (2009).* Lonneke van Noije en Karin Wittebrood.
ISBN 978-90-377-0436-5

- 2009/13 *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (2009). Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0404-4
- 2009/14 *De sociale staat van Nederland 2009* (2009). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0434-1
- 2009/15 *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijd baan te vergroten* (2009). Saskia Keuzenkamp (red.), Carlien Hillebrink, Wil Portegijs, Babette Pouwels. ISBN 978-90-377-0448-8
- 2009/16 *De toekomst van de mantelzorg* (2009). Klarita Sadiraj, Joost Timmermans, Michiel Ras, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0435-8
- 2009/17 *Vergrijzing, verpleging en verzorging. Ramingen, profielen en scenario's 2005-2030* (2009). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0422-8
- 2009/18 *Jaarrapport integratie 2009* (2009). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos (red.). ISBN 978-90-377-0446-4
- 2009/19 *Werkloos in crisistijd. Baanverliezers, inkomensveranderingen en sociale gevolgen; een verkenning* (2009). Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-451-8
- 2009/20 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2009). B. Kuhry en J.J.J. Jonker. ISBN 978-90-377-0452-5

SCP-publicaties 2010

- 2010/1 *Liever mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0421-1
- 2010/2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelmer Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0463-1
- 2010/4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978-90-377-0468-6
- 2010/5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978-90-377-0350-4
- 2010/6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978-90-377-0466-2
- 2010/7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-0472-3
- 2010/8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne marieke Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978-90-377-0493-8
- 2010/9 *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0489-1

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 1* (2009). Eefje Steenvoorden, Peggy Schyns en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0417-4
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 2* (2009). Tom van der Meer, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0418-1
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 3* (2009). Eefje Steenvoorden, Tom van der Meer en Paul Dekker. ISBN 978-90-377-0447-1
- Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007* (2008). Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0390-0
- Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking* (2009). Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk. ISBN 978-90-377-0399-3
- m/v. SCP-nieuwjaarsuitgave 2009* (2009). ISBN 978-90-377-0411-2
- Definitief advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2009* (2009). Evert Pommer, Ab van der Torre, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0415-0
- TBO/eu en TBO/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek* (2009). Carlijn Kamphuis, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0423-5
- Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen* (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0416-7
- Werken en weldoen. Kiezen voor betaalde en onbetaalde arbeid* (2009). Ingrid Ooms, Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre. ISBN 978-90-377-0403-7
- Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud* (2009). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-407-5
- Profielen van vragers naar AWBZ-GGZ* (2009). Cretien van Campen. ISBN 978-90-377-0444-0
- Sociale uitsluiting: een meetinstrument* (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers (SCP), Wendy Smits (CBS), Jeroen Boelhouwer (SCP) en Harry Bierings (CBS). ISBN 978-90-377-0427-3
- Sociale samenhang in de wijk. nsv actualiteitencollege 2008* (2009). Maurice Gesthuizen en Vic Veldheer (red.). ISBN 978-90-377-0445-7
- Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (2009). Paul Dekker (red.). ISBN 978-90-377-0419-8
- VeVeRa-III. Ramingen verpleging en verzorging 2005-2030 modelbeschrijving* (2009). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0356-6
- Sporten gemeten. Methodologische aspecten van het onderzoek naar sportdeelname* (2009). Koen Breedveld, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0358-0
- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978-90-377-0465-5

- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 4* (2010). Paul Dekker, Tom van der Meer en Irene de Goede. ISBN 978-90-377-0464-8
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978-90-377-0470-9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais* (2010). ISBN 978-90-377-0469-3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0430-3
- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaike den Draak. ISBN 978-90-377-0471-6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978-90-377-0488-4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). J. Kappelhof. ISBN 978-90-377-0495-2
- Oudere tehuisbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008/2009* (2010). Maaike den Draak. ISBN 978-90-377-0499-0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0498-3